

Ajalooline Ajakiri

Nr. 4

NELJAS AASTAKÄIK

1925

TOIMETUS:

D. Treiberg

Peatoimetaja

D. Bauman

A. R. Cederberg

H. Kruus

H. Sepp

R. Kleis H. Moora

H. Ottenson

S i s u :

Talurahva usuliikumise algusest Lõuna-Eestis 1845. a.

Hans Kruus.

Märkusi Dr. J. Luiga teose „Eesti vabadusvõitlus 1343—1345“
kohta. *H. Sepp.*

Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade III.

P. Treiberg.

Varia.

Talurahva usuliikumise algusest Lõuna-Eestis 1845. a.

Laluse kirikuõpetaja Dr. H. G. v. J a n n a u ülestähenduste väljaandmise puhul.

Läinud sajangu 40-dail aastail ilmenes Liivimaa talurahva ühiskondlik-poliitilises elus pinguldunud närvilisus, mis pea üldiselt, ühtki kihelkonda puutumata jättes, arenes teravaks kriisiks. Selle ühiskondlik-poliitilise kriisi eel- ja kaaskäijaks oli majanduslik kriis, milles juurdubki talurahva laiaulatuslik käärimine 40-dail aastail.

Juba eelmisel aastakümnel olid rohkesti selgunud need raskused ja vastolud, millesse oli sattunud talurahva majanduslik elu, mis oli rajatud 1819. a. pärisorjusest vabastamise seaduse alusele. Talurahva „lindpriius“ oli aetud ummikusse, mille ees seisid tõketena talumaa laiaulatuslik mõisastamine, lühikeseajalised rendilepingud ja nende mõlema teguri mõjutusel talupoja ühiskondlik-majandusliku kindlustamatuse tunne, teoorjus piiramatute kohustustega, mõisniku omavoli jne. Talupoja majapidamine läks tagurpidi ja see ähvardas ka mõisnikku. Kriis oli silmnähtav ja seda käsitleti ka rohkesti. Kuid tekkinud raskusi peeti ajutisiks, mõõduvaiks, mitte aga juurduvaiks „lindpriiuses“, olukorras, mille aluseks oli 1819. a. talurahva seadus. Ainult üksikud hääled kõnelesid agraarolude uuendamise vajadusest, üldiselt aga jäädi endistele alustele. Samale seisukohale jäid ka riigivalitsus ja kohalik rüütelkond — kaks olulisemat ja mõõduandvamat tegurit meie kodumaa tollaegse agraarseadusandluse alal. Nii kestis see 40-date aastateni, kui Liivimaa talurahvas läks laiaulatuslikult käärima. Selle käärimise olulisemaks ajalooliseks teeneks on, et ta pani agraarseadusandluse Liivimaal surnud punktilt liikuma.

Pidades Liivimaa talurahva käärimist 40-dail aastail juurduvaks „lindpriiuse“, teoorjuse aja tingimustes, ei tohi jätta märkimata, et siin rohkesti kaasa mõjusid ka erakordsed olud, viljaikaldus, mis oli eriti suur 1840. ja 1844. a. Need ikaldusaastad tõid eriliselt esile maksya

korra puudused ja tegid rahva seisukorra sõna otsemas mõttes meeleheitlikuks.

Rahvas otsis väljapääsu olukorra raskusist ja näljahädast. Selleks aga ei leidnud talupoeg enda käsitusel olevat ühtki jõuvahendit. Abi tuli otsida mujalt. Kuid kellelt? — Mõisnikult? — See oli küll talupojale pealesunnitud autoriteediks, aga ühtlasi ka tema otsemaks vaenlaseks, kellele tuli maksusid maksa, teoorjust teha, kes võis oma tahtmise järele talupoja „lindpriina“ laia ilma saata, kelle korraldusel veristati mõisatallis tööorja ihu jne. See oli kõige oleva kurjuse kehastus ja mitte temalt, vaid just tema vastu tuli abi otsida. Luteriusu kirikuõpetajalt? — Kuid see oli ju ka mõisnik ja oleva korra agaram tugi. Aga mõisniku ja kirikuõpetaja taga vilksatas veel suurem autoriteet, Vene riigivõim, eestkätt keiser, kes oli kaugel ja talurahva eest varjatud mõisnikest tõkkega. Mida suuremaks läks talurahva häda, seda teravamalt tundis ta vajadust oma ees olevast tõkkest läbi tungida, seda enam virgus tema umbusaldus mõisniku ja olevat ühiskondlik-majanduslikku korda toetavate tegurite vastu.

Säärases olukorras oli küllalt soodus pind tekkimiseks ja levimiseks igasugu kuuldusile, nagu püütaks riigivõimu korraldusel Liivimaa talurahva seisukorda parandada, mida aga mõisnikud takistavat, nagu kirjutatakse õigeusu vaimulikkude juures talupoegi maasaamiseks üles, nagu tooks õigeusku minek sellesse pöördunuile mitmesuguseid kergendusi jne. Neis kuuldusis kerkis eriti kõrgele kohale greeka-õigeusu vaimulikkude osa kohaliku talurahva elujärje parandamisel. Oli ju 1836. a. Riiga asutatud greeka-õigeusu piiskopkond, mille esimene juht, piiskopp Irinarch ühes temale alluvate vaimulikkudega vähemalt kaudselt mitmeti kaasa oli mõjunud kuulduse levimiseks, nagu tooks õigeusku minek talurahvale kergendusi.

1841. a. suvel, kui maal valitses terav nälg, levis Liivimaa talurahvas, esialgu Läti, varsti ka Eesti osas, kuuldus, nagu kirjutatakse Riias õigeusu vaimulikkude juures inimesi üles maasaamiseks Venemaal. Selle mõjul algas talurahva hulgaline voolamine Riiga. Kodanlised võimud püüdsid seda liikumist karmide surveabinõudega igapidi tõkestada. Riiga maasaamiseks üleskirjutama ilmunud talupojale anti ihunuhtlust, neil aeti osa pead paljaks, neid heideti vanglasse, neid saadeti raudu needitult kodukohta tagasi, kus nad veelgi ihunuhtlust said kogukonna juuresolekul jne. Sellest hoolimata võttis käärimine talurahvas ikka enam ja enam ähvardava kuju ning paisus kohati lausa vastuhakkamiseks, nagu Pühajärves, kus septembrikuus „sõda“ peeti. Vastuhakkamised rahustati sõjakohtute poolt karmide ja veriste surveabinõudega. Ja talurahva vallanud käärimine vaibus, mattudes

sütena tuha alla. „Rahustavalt“ mõjus sel puhul ka see, et Riia greeka-õigeusu piiskopp oma kohalt tagandati ja tema asemele määrati olupoliitilisem ja ettevaatlikum piiskopp Filaret.

See oli kohaliku aadli oluline võit, mis oli teostunud Balti kindralkuberneri parun Pahleni ja keiserliku kantselei III osakonna juhataja (sandarmite korpuse ülema) krahv Benkendorfi agaral toetusel. Selle võidu tagajärjed kestsid kunni 1845. aastani. Sel aastal algab käärimine Liivimaa talurahvas uuesti ja hoogsamalt kui aastakümne algul. Käärimine võtab usuliikumise, greeka-õigeusku mineku kuju. Selle asjaolu põhjustab muutus, mis sel aastal greeka-õigeusu poliitikas Liivimaal ette võetakse. Käärimine ise aga juurdub neis raskusis, millesse olev ühiskondlik-majanduslik kord oli asetanud talupoja ja millest see püüdis välja rabeleda. Nende raskuste erakordseks süvendajaks oli suur viljaikaldus eelmisel aastal.

1844. a. viljaikaldus oli eelnenud inimea kestel üks suuremaid Liivimaal. Erakordselt vihmase suve tõttu olid äpardunud kõik viljaliigid¹⁾. Selle tagajärjel läks rahvas vastu talvele, mida kaasaegne Liivimaa Üldkasuliku Ökonoomilise Sotsioteedi sekretär v. Hehn nimetab „kurveimaks ja karnimaks“ Liivimaa ajaloos²⁾. Rahva häda ja viletsust suurendas veel algtalve suur ja lumeta külm, mis ei võimaldanud harilikke voorimisi. Inimeste alatoitluse ja füüsilise nõrkuse tõttu pääsesid valla mitmesugused taudid, mis paljud hauda viisid. Loomatoidu puuduse tagajärjel hukkusid ka, nagu kaasaeglane kirjutab, tuhanded hobused, mitukümmendtuhat veist ja üle sajatuhande lamba. Veoloomadest olnud nii suur puudus, et vähemaid inimlaipasid kantud 10—12 versta tagant matuspaika³⁾. — Talurahva seisukord 1845. a. oli seda raskem, et ka sel suvel oli viljaikaldus, kuigi mitte niisuguses ulatuses, nagu eelmisel aastal. Eriti mässasid taudid, nii et kohati pea pool rahvastikust lamas haigevoodis, mille tõttu oli puudus viljakoristajaist, koguni⁴⁾ karjahoidjaist⁴⁾.

Nälja tagajärjel kasvas rahva surevus ja langes sündivus ning loomulik juurdekasv. Kuna lähemal eelmisel aastail surnute arv Liivimaal oli tõusnud oma haripunktile 1842. a., ulatudes 20.000-ni, oli aga 1845. a. surnuid 33.500! Sündinuid oli 1843. ja 1844. a. üle

1) Vrdl. 1844. a. ikalduse kohta „Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft“, N. R. (-Livl. Jahrbücher), VII, 2, lhk. 178; VII, 3, lhk. 235—237; (B o c k), „Livländische Beiträge“, I, Berlin, 1867, lhk. 81.

2) „Livl. Jahrbücher“, VIII, 1, lhk. 96.

3) „Livl. Jahrbücher“, VIII, 1, lhk. 96, 99.

4) „Livl. Jahrbücher“, VIII, 2/3, lhk. 291. Vrdl. ka Balti kindralkuberneri arhiiv (= BKKA), salaosakond, akt nr. 104/1845.

27.000, 1845. a. aga 22.790. Rahva-arvu loomulik juurdekasv Liivimaal oli olnud 1840. a. — 7508 hinge, 1841. a. 6238, 1842. a. — 6894, 1843. a. 10.050, 1844. a. — 9807. 1845. a. aga oli surnuid rohkem kui sündinuid 10.777 hinge¹⁾! Juba needki arvud näitavad küllalt kujukalt, et Liivimaal rahva ühiskondlik organism oli 1845. a. raskesti haige.

Juba 1844. a. lõikuse ajal oli selge, et rahvas ei suuda end oma viljasaagiga ära elatada ja et tarvis on erakordseid abinõusid. Senni olid viimaste ikalduste puhkudel oluliseks toeks olnud talurahva magasiitade tagavarad²⁾. 1845. a. aga olid need väga viletsas seisukorras, millise asjaolu oli põhjustanud viljaikaldus eelmistel aastatel, mil talupojad olid sunnitud magasiitatest vilja laenama, kuna nad aga ei suutnud seda õigel ajal ära tasuda³⁾.

Säärases seisukorras jäi pealootus valitsusvõimudele. Kuigi need Liivimaal võrdlemisi varakult hakkasid vastavaid ettevalmistusi tegema, olid aga nende tulemused esialgu üsna mannetud. Tunduvamat toetust saadi valitsusvõimudelt alles 1845. a. sügisel esialgu rukkiseemena, hiljemini ka toitlusviljana, mida anti talupojale laenuks⁴⁾. Üldiselt polnud valitsusvõimude tegevus talurahva vallanud näljahädaga võitlemiseks 1845. a. küllalt kiire ega energiline. Samuti polnud laenuks antud toetus kaugeltki küllaline. Ka olid toetuse tingimused tolelaegses olukorras võrdlemisi rasked, mis märksa vähendasid saadud ja saadava abi väärtust ja tegid talupoja juba selle vastuvõtmisel umbusklikuks ja ettevaatlikuks. Kõrgelt ei saa hinnata talurahva näljahäda vastu võitlemise abinõuna ka seda valitsuse määrust, mis lubas 1845. a. navigatsioonil ajal vilja Liivimaa sadamasse tollivabalt sisse vedada. Kuigi see oli maksma pandud viljahindade ülemäärase tõusu pidurdamiseks, polnud aga see nälgivale talupojale kuigi suureks toetuseks, sest et viimasel puudus vilja ostuks üldse raha. — Näljahädalistele abiandmist organiseeriti ka eraalgatusel, heategelisel alusel Liivimaa linnades ja ka Venemaal⁵⁾. Kuid võrreldes häda suurusega, oli ka see toetus väga väike. Üldiselt jäi nälgiv talupoeg saatuse hoolde ja selle fagajärjed avaldusid üsna kujukalt muu seas ka rahva-arvu liikumises, millest juba kõneldud.

1) Arvud võetud Ullmann'i „Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands“, 6. Bd., 4. H., Riga, 1846, lhk. 380—381.

2) Vrdl. „Livl. Jahrbücher“, III, lhk. 27—28.

3) Vrdl. Harless, „Geschichtsbilder aus der lutherischen Kirche Livlands“, Leipzig, 1869, lhk. 55; ВККА — „Министерский журнал“ (мин. ж.), 13. okt. 1844, nr. 1066.

4) Vrdl. ВККА мин. ж. 1845: nr. 859, 1311, 1312; 1846, nr. 1.

5) „Balt. Monatsschrift“, 62. Bd. lhk. 97; „Põlva ev.-lut. kiriku kroonika“.

Säärasele häda ja viletsuste pinnale sattuski see muutus, mis greeka-õigeusu poliitikas Liivimaal 1845. a. ette võeti. Talurahva käärimine 1841. a. näitas, et greeka-õigeusu levitamiseks kohaliku talurahva seas on väga soodus pind. Kuid suuremate rahutuste kartusel jäeti see esialgu kasutamata ja stüühiliselt lahtipääsenud usu liikumine lämmatati. Esialgu ei löönud toleaege Vene haridus- ja usupoliitika kava, mille aluseks oli haridusminister Uvarovi väljendatud ja ametlikult tunnustatud vormel — izevalitsus, õigeusk ja rahvuslus — Läänemeremail kuigi laias ulatuses läbi. Aga see seisis siiski keskvalitsusel ja greeka-õigeusu juhtidel lähemas tegevuskavas ja ettevalmistused selle teostamiseks olid käimas¹⁾. Greeka-õigeusu propaganda elustamiseks ja laiendamiseks soetati vastavat kirjandust ja ka vajaliste tegelaste kontingenti. Juba 1842. a. olid eesti ja läti keelde tõlgitud greeka-õigeusu palveraamat ja katekism, mis järgmisel aastal ilmusid trükist²⁾. Greeka-õigeusu vaimulikkude soetamiseks, kes oleksid võinud teotseda eestlaste ja lätlaste keskel, hakati Pihkva vaimulikus seminaris 1842./43. õppeaastal esmakordselt õpetama ka eesti ja läti keelt³⁾.

Nii olid siis 1845. aastaks, kui käärimine Liivimaa talurahvas algas uue hooga, ettevalmistused greeka-õigeusu hoogsamaks levitamiseks jõudnud kaunis kaugele. Kuid kohal oli veel üks oluline tõke, nimelt kindralkuberner parun Pahlen, kelle juhtimisel ja toetusel olid Liivimaa kodanlised võimud senni kavakindlalt takistanud greeka-õigeusu vaimulikkude usulist propagandat talurahva seas. See tõke kadus, kui Balti kindralkuberneriks määrati kindral Jevgeeni Golovin, kes maikuu 1845 asus oma ametikohuste täitmisele.

Uuele kindralkubernerile keisri poolt antud salajastest juhtnõrdest⁴⁾ ei saa järeldada, et tema määramisega Vene keisrivalitsus oleks tahtnud toime panna põhjalikuma pöörde oma Balti poliitikas. Need juhtnõõrid olid koostatud Nikolai II aegsele sennisele Balti poliitikale omases keskteelises ja aadliga sobimispüüde vaimus. Ühelt poolt kästakse silmas pidada keskvoimu ja Vene huve, teisest küljest aga kindlasti tunnustada kohalikke eesõigusi, niipalju kui nad kooskõlas

1) Vrdl. K. Случевскій, „По сѣверу Россіи, т. III — Балтійская сторона“, С.-Петербург, 1888, lhk. 271.

2) A. J. Schwabe, „Chronologisches Verzeichniss aller in der Bibliothek der gelehrten estnischen Gesellschaft sich befindenden estnischen Druckschriften“, Dorpat, 1867, lhk. 41, nr. nr. 575, 576.

3) „Сборникъ Имп. Россійскаго Историческаго Общества“, т. 98, lhk. 651.

4) Juhtnõõrid esitatud Golovini aruandes keisrile — „Чтенія въ Имп. Обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ“ (= Чтенія), 1871, II (смѣсь), lhk. 99.

üldiste riigi seadustega. Greeka-õigeusu poliitika suhtes soovitakse kindralkubernerile, et luteriusulisi ei meelitataks õigeusku, kuna teisest küljest kästakse valvel olla, et sellesse üleminekuks ei tehtaks takistusi. Samas vaimus on koostatud ka erilised juhtnöörid, mis keisri poolt anti hiljemini — 25. aprillil 1845 — Balti kindralkubernerile Liivimaa talurahva õigeusku pöördumise puhul¹⁾. Nende andmise põhjustas nähtavasti Liivimaa talurahvas alganud usuliikumine, soov greeka-õigeusku minna, mille kohta Peterburis juba märtsikuu algul teateid saadi.

Kuigi Golovini määramine ei tähendanud põhjalikku pööret Vene Balti poliitikas, selle rajamist uutele alustele, tõi ta siiski siia olulise muutuse. Kuna parun Pahleni kindralkuberneriks olemise lõppjärgul greeka-õigeusu levitamine talurahvas tegelikult oli tõkestatud, sai see nüüd vabaks. Greeka-õigeusu vaimulikkond sai nüüd märksa laiemat tegevusvabadust. Ja tema usuline propaganda hakkab varsti Liivimaa talurahva käärimises esinema oluliselt virgutava tegurina.

Usuliikumine, Liivimaa talupoegade õigeusku minek sai alguse 1845. a. algul juba kindralkuberner Pahleni ajal. Esimesed greeka-õigeusku minejad olid Riia vennastekoguduse liikmed. Nende ülemineku peateguriks oli kokkupõrge kohalikkude luteriusu kirikuõpetajatega ja püüe vabaneda nende eestkostmise alt. Kohalikud kodanlised võimud kindralkuberneriga eesotsas püüdsid alganud liikumisele vastu seista²⁾. Kuid keisri käsul võimaldati esimesile õigeusku pöörduda soovivaile lätlasile usumuutmine, mis toimus sama aasta aprillikuus, mil ajal asutati ka greeka-õigeusu esimene läti keelne kogudus.

Selle loomisega oli astunud ülitähtis samm: oli kujundatud algeline organisatsioon luteriusust ületulijate vastuvõtmiseks; samuti oli loodud, kuigi primitiivne aparaat greeka-õigeusu propaganda laiendamiseks lätlaste seas. Eriti tähtis oli uue koguduse asutamise moraalne mõju rahvale: sellega demonstreeriti greeka-õigeusu valmisolekut luteriusust ületulijate vastuvõtmiseks ja sanktsioneeriti autoriteetlikult see üleminek, milles rahvas oma lihtsameelsuses ja meelega nägi abinõu oma seisukorra parandamiseks, kuid mille kasutamine senni pidi olema nagu keelatud.

Liikumine levis ja ulatus 1845. a. juunis ja juulis ka kubermangu Eesti ossa, tungides siin kõige pealt Võrumaale. Kanepi kiriku kroonikas kirjutab pastor Kauzmann, et juba juunis käinud talupoegi Vastselliinast, Karulast, Urvastest ja Sangastest Riias õigeusu piiskopi

1) Juhtnöörid ära trükitud „Чтение“, 1845, III (смѣсь), lhk. 150—151.

2) БККА, salaosakond, akt nr. 63/1845.

juures. Juunikuus käinud ka Kanepist mõned talupojad — vennastekoguduse liikmed — salaja Riias, tulnud aga sealt rahulikult tagasi, sest et nende kodukülas levinud kuuldus, nagu saaks iga greekaõigeusku pöördunu 30 rubla hõbedas, osutunud valeks.

Esimesed Eesti alalt talupojad, kes greekaõigeusku salviti, olid 20—30 meest Rogosist¹⁾, Rõuge kihelkonna lõunapoolsest osast, Eesti-Läti keelepiiri lähedusest, samast kohast, kust olid ilmunud Riiga end maasaamiseks üleskirjutama esimesed Eesti talupojad ka 1841. a. See salvimine toimus 18. juulil Võrus. Üldiselt aga ei saanud usumuutmine Liivimaa Eesti osas kunni 1845. a. sügiseni suuremat hoogu võtta, sest kindralkubeneri määrusega 21. juulist pandi talupoegadelt õigeusku mineku kohta sooviavalduste vastuvõtmine ajutiselt seisma.

Liivimaa mõisnikud ja luteriusu vaimulikud olid sattunud alganud usuliikumise puhul suurde ärevusse. Nende ringkonnist ja esindusilt tuli kindralkubenerile hädaldusi, et talupojad usumuutmise tuhinas, olles vallatud sel puhul igasugu põhjendamatuist lootusist, jätavad oma ja mõisate tööd laokile jne. Seepärast paluti kindralkubeneri samme astuda korratuste kõrvaldamiseks ja omalt poolt autoriteetlikult seletada, et kuuldused õigeusku mineku maistest kasudest on põhjendamatud²⁾.

Selle mõjul andis kindralkuberner 21. juulil kaks ringkirjalist määrust. Esimese³⁾ järgi pidid sillakohtunikud talupoegadele selgeks tegema, et õigeusku minek ei too neile mingit maist kasu; teisest küljest pidid kohtunikud hoiatama mõisnikke ja pastoreid, et nad ei takistaks õigeusku minemast talupoegi, kes selleks soovi avaldanud. Kindralkubeneri teine ringkiri⁴⁾ 21. juulist 1845 oli antud kokkuleppel piiskopp Filaretiga; sellega pandi kibedate põllutööde tõttu talurahvast õigeusku minna soovijate vastuvõtmine kunni 1. septembrini seisma. Ka keelati selle ajani talupoegade lahkumine kodukohast usumuutmise ettekäändel.

16. augustil 1845 pidas kindralkuberner tarviliseks ringkirjaliselt teatada⁵⁾, et saadud andmete järele olla mõnes kohas talurahvas levinud kuuldus, nagu oleks kõik talupojad kohustatud peale 1. septembrit Riiga ilmuma, et lasta end õigeusku kirjutada; eksiarvamiste

1) ВККА, salaosak. akt. nr. 34/1845, vrđl. „Kanepi kiriku kroonika“, (В о с к), „Livl. Beiträge“ II, 1, lhk. 99—100.

* 2) „Чтения“, 1865, IV, (смѣсь), lhk. 196—197.

3) ВККА, „Журнал исходящих бумаг“ (= ж. и. б.), 21. juulil 1845: nr. 2741—2746-a.

4) ВККА, ж. и. б., 21. juulil 1845: nr. 2746—2766.

5) ВККА, ж. и. б., 16. augustil 1845: nr. 3114—3140.

eemaldamiseks peab kindralkuberner tarviliseks talupoegadele rõhutada, et nii enne kui pärast 1. septembrit ei tohi ükski talupoeg õigeusku mineku ettekäändel omavoliliselt mõisast lahkuda.

Kuna peale 1. sept. talupoegade vastuvõtmine õigeusku pidi jälle jätkuma, andis kindralkuberner 21. aug. 1845 määruse¹⁾, milles oli lähemalt avaldatud usumuutmise edaspidine kord. Selle järele tuli talupoegade õigeusku pöördumisel silmas pidada järgmisi tingimusi. 1) Igal talupojal peab oma kodukohast äraoleku ajaks olema reisuluba kohalikult mõisavalitsuselt. 2) Iga õigeusku minna sooviv talupoeg peab usumuutmise otstarbel pöörduma oma kodukohale lähemasse õigeusu kirikusse. Peaks aga keegi talupoegadest äriasjus Riiga või mujale linna minema, siis on tal lubatud õigeusku minekuks pöörduda ka sealsete preestrite poole. Seejuures tehakse mõisavalitsustele kohuseks, et nad ei annaks usumuutmise otstarbel kodukohast lahkujale rohkem lubasid, kui ainult nii, et üle $\frac{1}{10}$ töölishingedest ei viibiks üheaegselt võõrsil. 3) Kellelegi õigeusku mineku otstarbel kodukohast lahkuda soovijale ei tohi mõisavalitsus luba keelata ega teda tagasi hoida. 4) Ka ei tohi usumuutmiseks õigeusu vaimulikkude juurde minemast takistada neid talupoegi, kes kohtualused või kuriteo pärast vangistatud.

Kindralkuberneriga ülalesitatud määruste puhul on Balti saksluse ja tema eestkostjate poolt väidetud, et Golovin on teadlik-sihilikult oma määrused nii kombineerinud, et need virgutaks talurahvast õigeusku minekule²⁾. Jäägu siinkohal see küsimus üksikasjalisemalt käsitlemata. Olgu ainult tähendatud, et Golovin Balti kindralkubernerina vähemalt 1846. a. alguni ei pooldanud talurahva usuliikumist Liivimaal sel kujul, nagu see siin toimus. Seega otsustub ka eitavalt küsimus, nagu oleks Golovin oma juuli- ja augustikuu määrustega püüdnud teadlik-sihilikult talurahvast virgutada õigeusku minekule.

Tegelikult aga mõjusid need määrused talurahvast usuliikumisele virgutavalt. Kuigi puuduvad lähemad teated neist varemate mõju kohta, võib aga kindlasti oletada, et see oli samas suunas nagu 21. augusti määruse oma, mida kaasaeglased kujutavad suurena. Kõik need määrused tegid talurahvale kõige laiemas ulatuses teatavaks, et on lubatud kõigile selle usu preestrite juures end üles kirjutada. Selle teate psühholoogiline mõju pidi olema suur. Oli ju rahvas 1841. a.

1) БККА, ж. и. б., 21. aug. 1845: nr. 3264—3290.

2) Vrdl. näiteks H a r l e s s, „Geschichtsbilder“, lhk. 113—116; „Rechtskraft und Rechtsbruch der liv- und estländischen Privilegien“, Leipzig, 1887, lhk. 38; A. T o b i e n, „Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert“, II, Riga, 1911, lhk. 114.

suurtes hulkades kippunud Riiga, et end „maa saamiseks“ õigeusu vaimulikkude juures üles kirjutada. Siis aga olid nad keppidega karistatult, pooleldi paljaks aetud peadega häbistatud, raudu needitud kätega tagasi saadetud kodukohta. Selle järele olid tulnud maale sõjaväed, kes mõisnikkude kaastegevusel ja eestvõttel olid karmilt karistanud „vastuhakkajaid“. Katse mõisnikkude võimu tõkkest läbi tungida oli äpardunud, ettevõtte oli kokku varisenud. Selles nurjaminekus süüdistati mõisnikke. Nüüd aga, kus ametlikult teada anti, et õigeusu preestrite juures üleskirjutamine pole keelatud, tiivustuti lootustega, et kaua hellitatud soovid ometi kord täidenevad.

Samas suunas mõjus ka 21. aug. määrus. Kuid võrreldes eelmistega pidi tema mõju olema järsum ja rabavam. Sest esiteks sai ta talurahvale teatavaks ajal (suuremalt jaolt septembris ja oktoobris), kus sügisesed põllutööd olid lõpukorral ja seega inimestel rohkem aega lubatud „vabaduse“ arutamiseks ja kasutamiseks. Pealegi oli määruse väljakuulutamise ajal õigeusku mineku sooviavalduste vastuvõtmise katkestus lõppenud ja seega küsimus ka ses suhtes omandanud suurema päevapoliitilise teravuse. Teiseks soodustas 21. aug. määrus usuliikumise virgutamist veel sellega, et ta hõlbustas greeka-õigeusku mineku korda, määrates sel puhul lähemaiks sihtkohtadeks peajasjaliselt kohalikkude maakonnalinnade kirikud.

Kindralkuberner oli käskinud kohtunikke rahvale seletada, et greeka-õigeusku pöördumine ei too ülelänimatele mingit ainelist kasu ja et kuuldused selle kohta on valed. Viimaste levitajad kästakse tabada ja võtta kohtulikule vastutusele. Muidugi püüdsid nii sillakuiki kihelkonnakohtunikud, nii mõisnikud kui kirikuõpetajad erilisel ja igasuguste abinõudega rahvast veenda, et usumuutmine ei too mingit maist kasu. Kuid neid ei usaldatud. Talurahva umbusaldus oli nende sennise autoriteedi läbi söönud.

Niisuguses olukorras oli 21. augusti käskkirja mõju ülisuur. Talurahva keskel hakkasid nüüd veel hoogsamalt levima väga mitmesugused kuuldused kergenduste kohta, mida õigeusu preestrite juures üleskirjutamine pidi enesega ühes tooma; kõneldi sel puhul „hingemaa“ saamisest, vabanemisest teoorjusest, nekrutite andmisest, pearahast jne.¹⁾ Kõik need kuuldused, mille üksikasjad siin jäägu puutumata ja nende psühholoogiline analüüs esitamata, mõjusid kaasa talurahva ärevuse suurendamiseks ja usuliikumise hoogustamiseks.

1) Selle kohta rohkeid andmeid Lõuna-Eesti ev.-luteriusu kirikute kroonikais ja BKKA salaosakonna aktides 1845. a. Vrđl. ka Harless, „Geschichtsbilder“, lhk. 41—46, 117.

Ühes sellega kasvas ärevus ka mõisnike ja kirikuõpetajais. Igalpool leiti, et talupojad 21. augusti käskkirjast on hoopis võõriti aru saanud ja seda pidanud otse vormiliseks üleskutseks õigeusku minna. Sel puhul pöördub Liivimaa maanõunikkude kolleegium 28. septembril vastava esitisega kindralkubernerile poole¹⁾, tähendades muu seas, et nüüd olla käärimine ja umbusaldus levinud ka seal, kus senni oldud rahulik, mille tõttu tema ega rüütelkond ei saavat edaspidi kanda vastutust säärase määruste tagajärgede eest.

Sel ajal — septembris ja oktoobris 1845 — läheb talurahvas hoogsalt käärima ka kubermangu põhjapoolses osas — Lõuna-Eestis. Kuna varemini oli siin eestlasist läinud õigeusku võib olla mõned üksikud sajad, algab nüüd usuliikumine, mis kahe ja poole aasta jooksul tõstis õigeusu koguduste hingede arvu Lõuna-Eestis üle 65.000²⁾. See liikumine, mis ei jätnud siin riivamata ühtki kihelkonda, oli suure sotsiaalse kriisi avalduseks, täis rahva valu ja viha, suuri lootusi ja hiljemini veel suuremaid pettumusi. Selle vaatlemine pole aga siinkohal enam meie ülesandeks.

See usuliikumine riivas kõige otsemalt ka luteriusu kirikuõpetajaid, kes oma kirikukroonikais on jätnud selle kohta rohkeid märkmeid. Keegi Lõuna-Eesti kirikuõpetajaist pole aga meie teada seda liikumist oma kihelkonnas kirjeldanud nii üksikasjaliselt kui Laiuse pastor Dr. Heinrich von Jannau³⁾. Tema kroonikalised ülestähendused pealkirja all „Journal betreffend den Übertritt zum Grich. Kirche im Kirchspiele Lais“ (Laiuse ev.-lut. kiriku arhiivis) algavad usuliikumise algusega Laiusel oktoobris 1845 ja jätkuvad kuni maikuuni 1846. See on väga suure väärtusega ajalooline aines, mis valgustab toleaeget rahva käärimist kaugeleulatuvais üksikasjus. Seepärast ongi „Akadeemilise Ajaloo-Seltsi“ juhatus otsustanud selle välja anda tuleva aasta algul oma „Ajaloalise Arkiivi“ esimese numbrina. Selle väljaande eessõnast leiavad lugejad ka Dr. Jannau ülestähenduste ajaloolise väärtuse hinnangu.

Hans Kruus.

1) BKKA, salaosakond, akt. nr. 141/1845, Liivimaa maanõunikkude kolleegiumi kirik kindralkubernerile 28. sept. 1845, nr. 1699.

2) See arv oli 1. aprillil 1848 — õigeusu piiskopi Filareti andmeil — BKKA, salaosakond, nr. 98/1848.

3) Heinrich Georg von Jannau, sündinud Laiusel kohaliku kirikuõpetaja ja tuntud kirjamehe pojana 4. VIII. 1788, surnud Dresdenis 6. (18). IX. 1869, õppis Tartu ülikoolis usuteadust 1806—1810 ja sai 1811 kirikuõpetajaks Harglasse; 1822—1864 oli samas ametis Laiusel. — Recke-Napier sky, „Schriftsteller Lexikon“, III, lhk. 25; Keussler, „Nachträge“, lhk. 92.

Märkusi Dr. J. Luiga teose „Eesti vabadusvõitlus 1343—1345“ kohta.

Läinud aastal ilmus Dr. med. J. Luiga suurem teos Eesti vabadusvõitluse üle XIV aastasaja keskel. Kahtlemata on mainitud sündmusteseeria Eesti minevikus küllalt niivõrra tähtis ja sisurikas, et uurijate tähelepanu enesele pöörata, ja kahtlemata võime väita, et sennine uurimine ei ole suutnud selle sündmusteseeria analüüsimisel ja hindamisel oma viimast sõna öelda. Palju on veel selgitamatut sündmuste käigus maal eneses ja ka neis niitides, mis maalt välja välisriikidesse ulatuvad. Muidugi suudetakse nende sündmuste vaatlemisel uutele tulemustele ja seisukohtadele jõuda ainult sellega, et püütakse allikakriitiliselt tabada selle suure liikumise jälgi ja iseloomu.

Üldse leidub Baltimaade ajalooos siis ja ka enne seda tuntud liikumist palju selgusetust. Suured küsimused on lahendamata ja senni ühes või teises küsimuses avaldatud seisukohad erinevad üksteisest mitte ainult seepärast, et uurijad on püsinud Eesti rahvale võõral orientatsioonil, vaid ka seepärast, et allikamaterjali on osalt juurde tulnud ja teatavaks saanud, mida aga vanemad uurijad e ole võinud oma uurimustes arvestada. Ka materjalide läbitöötamine allikakriitiliselt on ajaloo uurimise meetodite täienemisel muutumas endisega võrreldes lubavamaks.

Samuti lubab eriküsimusi, eri arenemissihtjoonte nähtusi meie ajaloo suurema tagajärjega jälgida üldine ajaloolise uurimistöö edu üldse Euroopas. Euroopa ajaloo uurimine on viimastel aastakümnetel, erialadel ikka enam ja enam sügavamaks muutudes, iga eri nähtustere uurimiseks oma vastavad meetodilised nõuded üles seadnud. Terve rida sõjaajaloolisi uurimusi, nagu Hans Delbrücki sõjakunsti ajalugu poliitilise ajaloo raamides, „Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte“, mis baseerub paljudel sellekohastel monograafilistel eriuurimustel, avab uusi väljavaateid iga maa sõjaajaloo valgustamisel. Samuti leiame kindla meetodilise uurimise läbi saavutatud positiivseid tagajärgi kesk-aegsete ja hilisemate agraar- ja asustamisolude jälgimisel. Ei oleks ju ilma sarnase meetodi järele kujunenud eriuurimusteta mõeldav äsja ilmunud Dr. Paul Johannseni teos: „Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter“ (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dreiundzwanzigster Band, Dorpat, 1925). Mainitud teose autor lausub täie õigusega, et August

Meitzeni¹⁾ põhjapaneva teose ilmumisest peale on selgunud põlluväljakaartide suur tähtsus vanema agraarasjanduse uurimisel. Ka Dr. Johannsen on oma teose osades mainitud kaarte tagajärjerrikkalt kasutanud. Sarnased põhjapanevad uurimused nagu Meitzeni oma näitavad töömeetodit ja juhivad analoogiatega abil meid allikamaterjali õigele ja produktiivsele kasutamisele.

Kõigest sellest selgub, et meie aja ajaloolane omab paremad uurimisvõimalused oma töö tagajärgede mõttes, võrreldes endiste aegade. Kuid siit järgnevad ka meie aja ajaloolase suured kohused spetsialiseerumise suhtes. Nüüdisaja ajaloolane võib ainult ühe või teise ajaloolise uurimisala meetodiliste põhiteadmistega varustatult vastavate ajalooliste sündmuste ja nähtuste uurimisele asuda.

Dr. Luiga seab enesele suure ülesande. Oma teose avasõnas mainib ta: „Sakslased on kirjutanud vanemat Balti ajalugu ettetükkiva Saksa, venelased Vene orientatsiooniga; ma olen rõhutanud Eesti orientatsiooni“. Edasi jätkab ta: „Balti-Saksa ajaloolaste käsitlusel on Eesti passiivne (või negatiivne) tegur XII—XIV aastasaja sündmustikus Balti rannal; siin on eestlane esitatud aktiivse tegurina. Eestlane XII—XIII aastasajast esineb selles kirjas normaalnähtena, s. t. sarnasena ümbrusrahvastele rootslastele, daanlastele, nogardlastele, vääriliseks nendele tõuliselt, sotsiaalpoliitiliselt, kuna ta Balti ja Vene ajaloolastelt oli kujutatud võrreldiselt alaväärtuslikuna. Villem Reimani l alatud Eesti orientatsioon Eesti muinasajaloos on siin edasi arendatud Eesti ja Soome hõimude üldseisukohalt“ (lhk. 5).

Nii siis tahab ja lubab Dr. Luiga Eesti ajalugu käesolevas teoses käsitella Eesti orientatsiooni seisukohalt. See on suur ja vastutusrikas ülesanne, mis autorilt kui uurijalt ei nõua mitte ainult põhjalikke teadmisi kodumaa, vaid ka naabermaade ajaloos, tugevat meetodilist ettevalmistust ja suurt allikamaterjali ja teadusliku kirjanduse tundmist.

Ei ole mitte täiesti õige, kui autor arvab, et Balti-Saksa ajaloolaste käsitlusel on Eesti ikka passiivne (või negatiivne) tegur XII—XIV aastasaja sündmustikus, sest kahtlemata on neist mitmed sunnitud olnud tunnustama, et Dr. Luiga poolt mainitud ajal eestlastel nii mõnigi-kord ühel või teisel viisil aktiivne osa on olnud, kõige enam muidugi ajal kunni maavallutamiseni. Nagu juba eelpool mainitud, nõuab Dr. Luiga poolt ülesseatud ülesanne autorilt kui uurijalt õige suurt võimet nii ande kui ka ettevalmistuse suhtes. Säärase suure ülesande täitmisel peab autor end loomulikult kodus tundma ajaloouurimise

1) August Meitzen, „Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen“, Berlin, 1895, 3 annet ühes atlasega.

meetodite käsitlemises, uurimismaterjali põhjalikus tundmises, selle kasutada oskamises ja sellekohase kirjanduse tarvitamises. Ainult neil eeldustel võib uurimisel positiivseid ja produktiivseid tagajärgi olla. Vastasel korral on ajalooteadusliku kriitika abiga kerge autori väiteid diskvalifitseerida ja koguni produktiivseid mõtteid, mis autor siin-seal juhuslikult esile toob, ümber lükata.

Autor on tahtnud suure Eesti vabadusliikumise asetada orgaanilisse ühendusse eelmise ajaga ja kaasaegsusega. Sarnane püüe võiks loomulikult ära määrata teose sisu välise kava ja sisemise organisatsiooni. Muidugi ei ole vastuvaieldav, et sündmused XIV aastasaja keskel Põhja-Eestis on seotud eelmise ajaga. Küsimus seisab aga selles, kas autor seda sündmuste arenemiskäiku täiesti õigelt tabab, see on, kas ta eestlaste vabadusvõitlusi a. 1343—5 eelmise ajaga õieti seob või eksib ta selles osaliselt või täiesti. Missugused sündmused ja olukorrad enne seda ja sel ajal mõjutasid revolutsioonilise liikumise Põhja-Eestis? Kas need eeltingimused olid Põhja-Eestis, eriti muidugi Harju-Virus eneses, või mõjusid kaasa mõned teised tegurid mujalt, väljaspoolt Harju-Viru jne.? Autor katsub väita, et liikumine Harju-Virus algusest peale ei ole seletatav sealse survega, et neis maakonnis eestlased võrdlemisi vabalt elanud, et liikumise lahtipuhkemine tähtsal mõõdul seotud ordu intriigidega jne., et ordu provokatsiooni tõttu mässuliikumine Padise kloostris 8 päeva varemalt peale alanud, kui seda eestlased ise kavatsenud. Järjekult viib Dr. Luiga Põhja-Eesti liikumise põhjuste põhiraskuse tähtsal mõõdul kohalikkude Saksa soost vasallide keskelt ja kohalikelt sotsiaalmajanduslikelt tingimustelt teistele motiividele üle. Viimasest seisukohast, nimelt, et liikumise pearaskus, eriti Harjumaal, on tingitud olnud realsest survest ja sotsiaalmajanduslikest oludest, on senni aidanud kinni pidada andmed tolleaegsetes ja hilisemates kroonikates ja dokumentides. Seda seisukohta on kindlustanud ka mitmed kaaluvad uurimused Harju-Viru kohta.

Dr. Luiga väidab, lhk. 56: „Peab meeles pidama, et Harjus, Tallinnas ja Virus eestlased ka a. 1343 olid võrdlemisi vabad, ning mõnedki nendest endisel jõukusel ja seisusel püüsid kõrvuti Daani kaupmeeste ning aadliga“. Kui autor arvab võivat enese väite tõestamiseks mainida: „Brandis kõneleb küll tõtt, kui ta 1227. a. sündmuste puhul Revelis paljudest rikastest ning mõjusatest eestlastest kõneleb, kes Daani valitsuse all maitseid iseseisvust ja vabadust...“ (lhk. 56), siis olgu siin, ära jättes seda, kuivõrra Brandise teated tõele vastavad, mainitud, et a. 1227 kunni a. 1343 asjaolud täiesti võisid muutuda, tõepoolest ka muutusidki, nagu meie seda uurimustest näeme. Eestlaste vabamast seisukorrast võib juttu olla ainult Tallinnas. Dr. Luiga

väide on üldse vastolus senniste uurijate arvamistega Harju-Viru üle Daani valitsuse ajal. Muu hulgas läheb Dr. Luigast lahku ka silmapaistev Balti-Saksa ajalooürija Friedrich Georg von Bunge, kel eriti suured teened Balti ajaloosse puutuva allikamaterjali väljaandmises, kes eriliselt uurinud ka seisuste suhete väljaarenemist ordu ajal¹⁾ ja kes Daani-Eesti üle avaldanud iseseisva uurimuse: „Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark“ (Gotha, 1877). Mainitud teoses kirjutab Bunge (lhk. 126): „Bereits seit dem Jahre 1240 wird das Verhältniss des Vasallen zu den auf seinem Dorfe angesiedelten Esten als das eines Herrn über seine Knechte.....“ ja samas teoses kõneleb ta, et juba XIII aastasajal Harjus-Virus pärisorjus välja kujunes²⁾, ja et vasallide käes olnud kohtumõistmine talupoegade üle mitte ainult tsiviil, vaid ka kriminaal süütegudes. Hilisemad uurijad leiavad küll, et sel ajal täielisest pärisorjusest Harjus-Virus juttu ei või olla, et aga siiski siin talupoegade olukord võrdlemisi raskem oli kui teistes maahärrakondades Vana-Liivimaal.

Arvamistele, et Harjus-Virus talupoegade olukord Daani valitsuse all raskeks kujunes, leiame allikatest toetavaid andmeid. Teada on, et Harju-Viru vasallid juba XIII aastasaja teisel poolel end seisuslikult korporatiivselt olid korraldanud ja et nad maavalitsemises Harju-Viru maanõukogu näol tugevasti piirasid Daani keskvalitsuse võimu, mille edustajaks oli Daani asevalitseja Tallinnas, ja XIV aastasajal talitasid siseelus ning välispoliitilistes küsimustes sageli täiesti oma pead. A. 1315 andis Daani kuningas Eerik VII Menved Harju-Viru vasallidele n. n. Valdemar-Eeriku lääniõiguse, kus neile muude õiguste hulgas juba lubati talupoegade üle kohut mõista kaelakohtulistest süütegudes. Järjekult oli vasallide võim talupoja isiku üle juba siis õige suur. Ka said Harju-Viru vasallid õige avarad pärandamisõigused ja seda võrdlemisi varemini kui teiste maahärrakondade vasallid. Vasallide iseseisvuse ja õiguste arenemine käis risti vastu talupoegade huvidele ja tõi kaasa talupoegade seisukorra pahenemise: kuivõrra vasalle enam eesõigustati ja mida vabamad nad end tol ajal nõrga Daani keskvalitsuse suhtes tundsid olevat, seda halvemaks muutus nende talupoegade seisukord. Ka on sennised uurimused näidanud, et Harju-Viru vasallid seisuslikus arenemises ette jõudsid teiste maahärrakondade vasallidest.

1) Seda on Bunge teinud muu seas teoses: „Forschungen auf dem Gebiete der liv-, esth- und kurländischen Rechtsgeschichte, erster Beitrag, geschichtliche Entwicklung der Standesverhältnisse bis zum Jahre 1561“, Dorpat, 1838. Siin avaldatud seisukohtadest on ta oluliselt kinni pidanud ka oma hilisemais töis.

2) Bunge, „Herzogthum“, lhk. 126—127.

Samuti on selgunud, et Harjus võrdlemisi teiste maahärrakonda-dega iseäranis palju oli väikseid lääni; väiksete läänide pidajad vasallid katsusid aga sama hästi elada kui suurte pidajadki ja surusid loomulikult oma talupoegadele suuremad koormused jne. kaela. Muidugi ei võida ju sedagi eitada, et ka ordu mail ja piiskopkondades talupoegade elu oli läinud suurte maksude ja koormuste tõttu raskeks ja et siingi surve tundus õige teravana.

Nii olid olukorrad Daani valitsuse ajal Harjus-Virus kujunenud säärasteks, et siin võiks Daani keskvalitsuse nõrkuse tõttu juttu olla peaaegu mingisugusest aadli vabariigist.

Dr. Luiga on aga eelpool mainitud tsitaadis väitnud otse vastu-pidist, leides, et Harjus-Virus eestlased võrdlemisi vabad olnud. Otse üllatavalt mõjub, kui autor kõneledes sündmustest XIV aastasaja algusel leiab (lhk. 41): „Eestlaste meelsus ei saanud olla teisiti kui ägedalt orduvastane, sest oli läbipaistev ordu kavatsuses ära hävitada viimast Eesti vabamat pesa Daani alal“. Kui arvesse võtta allikaid ja uuri-musi, siis näeme, et autor selle Eesti vabama pesa suhtes eksinud. Palju enam võime arvata, et talupojad siin, nagu Bunge väidab¹⁾, 1343. a. ikka kasvava surve tõttu vasallide poolt meeleheitele viidi, mille mõjul nad 22./23. aprilli vahelisel ööl oma piinajatele peale tungisid.

Arusaamatuks ja õhku rippuma jääb ka autori ütetus (lhk. 49): „Daani element oli ootamata tagasihoidlik mässajate vastu“. Missugu-sest Daani elemendist siin võib juttu olla? Tallinnas täitis asevalit-seja kohuseid mässu lahtipuhkemisel sakslane Bertram Parembeke, Harju-Viru vasallkond koostus peaaegu ilma erandita sakslastest, samuti ka Tallinna kodanikud²⁾. Need Daani soost vasallid, kes siin-seal Harjus-Virus ära kadusid Saksa elemendi hulka, pidasid egoist-likkudest kasudest välja minnes muidugi loomulikumaks kaitsta oma seisuslikke huve ühes Saksa elemendiga ja sulasid meelsuselt viimasega samuti ühte nagu Rootsi ajal Põhja-Eestis Rootsi soost mõisnikudki³⁾.

1) „Herzogthum“, lhk. 67—68.

2) Dr. Eugen von Nottbeck und Dr. Wilhelm Neumann, „Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval“, Reval, 1904, lhk. 10: „Vermochte das dänische Element auf dem Lande unter den Vasallen nicht Wurzeln zu fassen, so geschah dieses noch weniger in der Stadt“. Ja samas töös lhk. 17: „Die Bedeutungslosigkeit des dänischen Elements in der Stadt bekunden auch die Namen der Rathsglieder aus dänischer Zeit, welche unter mehr als 60 überlieferten nur einen skandinavischen Ursprungs (Werner von Kalmar) aufweisen“.

3) Võrdle Dr. Fredrik Westling, „Estlands kyrka 1571—1644“ (Kyrko-historisk årsskrift, Tjuguförsta årgången, 1920—1921, lhk. 200—201). Rüütelkonna vastus 3. okt. Rootsi kuninga Gustav Adolphi poolt saadetud visitaatorile Johannes Rudbeckiusele talupoegade vabastamise asjus.

Daanlastest võis maal veel olla Daani ametnikke ja vaimulikke (vaata Bunge, „Herzogthum“, lhk. 91—92), kes siin-seal maal laiali elasid ja kelle kontaktist eestlastega mässuplaanide sepitsemise mõttes meil allikaist midagi kaudseltki ei ole teada. Samuti väidab autor ilma mingisuguse aluseta, kõneledes eestlaste läbirääkimistest Rootsi võimudega Soomes, kus nad olla lubanud Tallinna linna ilma mõõgahoobita üle anda rootslastele, et eestlased olla võinud lubada Tallinna ilma mõõgahoobita rootslastele ainult sel juhtumisel, kui neil oli Daani erakonnaga Tallinnas sellekohane sobing (lhk. 53). Kuidas see sobing eestlaste ja daanlaste vahel loodud, selle kohta ei too autor allikaist mingisugust tõendust. Nii on õige kerge väiteid püstitada!

Koguni veidrana tunduvad autori järgnevad arutused (lhk. 53): „Daani võimu nõrgenemist kasutas ära Saksa, aga ka Rootsi, kes katsus Daani endist suurt mõju oma poole nihutada. Igatahes oli 1343. a. kevadistel sündmustel Eestis Daani-Rootsi ajaloos see tähtsus, et sundisid kiirelt ajutiselt kokku leppima Daani-Rootsi, veendumuses, et nende tülist vaid Saksa ordule kasu tuli. Daani ja Rootsi lõid 21. mail, s. t. kohe peale Dreylöveni asumist Reveli — vaherahu (Urk. II. 21. V. 1343 ja 2. aug. 1343 Vardbergi rahuleping)“. Mis on autor sellega mõelnud, kui ta seletab, et Daani võimu nõrgenemist kasutas ära Saksa? Kas Saksa riik või Põhja-Saksa vürstid või jälle Põhja-Saksa linnad? Ka oleks tarvis olnud tõestusi allikatest ja uurimustest autori väitele, et just kevadised (1343. a.) sündmused Eestis (nii on vist autor arvanud? H. S.) sundinud Rootsi ja Daani kiiresti ajutiselt kokku leppima, olles veendumuses, et nende tülist vaid Saksa ordule kasu tuli¹⁾. Õieti imelik on, kui autor kõneleb, et Daani ja Rootsi lõid 21. mail, s. t. kohe peale Dreilebeni asumist Tallinna, vahe- rahu. Bunge, tugeses Tallinna kokkuleppe tekstile, kõneleb²⁾ vahe- rahust, mis tehtud Rootsi riigi Soome foogtide (Wiiburi ja Turu), kuninglikkude Daani nõunikkude (Harju-Viru maanõunikkude), Tallinna- linna ja kõigi Eestimaa elanikkude vahel kunni 14. märtsini 1344. a.

Sellest kokkuleppest vahe- rahu suhtes kõneleb ka oma uurimuses Axel von Gernet³⁾, et see tehtud Viiburi ja Turu foogti ja 5 teise tähtsa

1) Kuulus Rootsi keskajaloo uurija Hans Hildebrand ei tea midagi sellest, et Rootsi oleks rutanud Eestimaa sündmuste pärast Daaniga rahu tegema: „Sveriges historia intill tjugonde seklet“, utgifven af Emil Hildebrand, Andra afdelningen, Stockholm, 1905.

2) Bunge, „Herzogthum“, lhk. 71.

3) „Die Harrisch-Wirische Ritterschaft unter der Herrschaft des Deutschen Ordens bis zum Erwerb der Jungingenschen Gnade“, Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels, Erstes Heft, Reval, 1893, lhk. 25—26.

rootslase poolt Rootsi kuninga nimel Eestimaa maanõukoguga ja vasallidega (militibus et militaribus ac universis regis Daciae hominibus in Estonia), Tallinna linna ja teiste maa elanikkudega, kus eeltingimuseks tehakse, et kohaliku maanõukogu saadikud — plenam potestatem ex totius terrae domini regis Daciae in Estonia habentes — Rootsi kuninga juurde saadetaks lõpuliku rahu tegemiseks. Järjekult tehti see vaherahu Soome foogtide jne. ja Harju-Viru maanõukogu, Harju-Viru vasallide, Tallinna linna ja Eestimaa elanikkude nimel ja vahel; selle tõttu ei ole kuidagi võimalik seda nimetada Daani-Rootsi vaherahuks, isegi mitte sarnasel korral, kui kohalikud seisused Daani krooni poolt oleks volitatud olnud seda vaherahu tegema. Ka tehti selle vaherahu sõlmimisel eestimaalaste poolt eeltingimuseks, et sarnasel korral, kui seda vaherahu Rootsi kuningas Magnus ei kinnita, Turu foogt Dan Niclisson peab sellest teatama Eestimaa maanõunikkudele ja Tallinna linnale kuu aega varemini, kui algavad vaenulikud toimingud Rootsi poolt¹⁾.

Dr. Luiga loogika järele talitades, võiksime ka Tartu kaitselepingut a. 1304, mis tehti ordu, Saare-Lääne ja Tartu piiskoppide, nende kapiitlite ja vasallide ja Harju-Viru vasallide vahel, nimetada Saksa-Daani kaitseleppeks, sest oli ju orduaegne Liivimaa Saksa keiserriigi ja Harju-Viru Daani riigi osa.

Kui meie Dr. Luiga mõttes iseloomustaksime kokkuleppeid, siis jõuaksime säärasegi kurioosumini, et seda kapitulatsiooni, mis Johann Reinhold Patkull tegi Liivimaa rüütelkonna nimel Saksi kuninga Friedrich August II:ga 24. augustil 1699. a. ja mis otsekohe Rootsi vastu oli sihitud, tuleb pidada Rootsi-Saksi lepinguks.

Järjekult ei ole Dr. Luiga ajalooliste lepingute jne. nimetamisel kaugeltki mitte täpne. Siit selgub ka segadus ja vassimine, mis säärases ajaloo uurimise viisist võib tekkida.

Ülalmainitud tsitaat sisaldab veel ühe ebatäpsuse. Nimelt mainib Dr. Luiga 1343. a. Daani-Rootsi rahu tehtud olevat Varbergis (Dr. Luigal ekslikult Vardbergis. H. S.) 2. aug. 1343, kuna see lõpulikul kujul sündis Varbergis alles 18. nov. 1343. a. Kui naiiv on Dr. Luiga keskaegsete dokumentide sisu tõlgitsemisel, seda näeme tema seletusest (lhk. 158): „Goswin von Herke esimestest tegudest, asudes 14. mail „Tallinna“ Toompeale, on lendlehe väljasaatmine 16. mail „kõigile, kõigile, kõigile“: „kõigile ristiusulistele, kes käesolevat kirja näevad ehk temast kuulevad“. Järjekult peab Dr. Luiga 16. mail

1) Dokument äratrükitud v. Bunge, „Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch“, II, 967.

Eestimaa rüütelkonna ja Liivimaa ordumeistri vahel tehtud kokkulepet sisuliselt lendleheks. Omalt poolt mainiksin, et ka Rootsi-Daani vahelise rahu dokument Varbergis 18. nov. 1343. a. algab sõnadega: „Universis presentes literas visuris vel audituris Waldemarus, Dei gracia Danorum Slavorumque rex et dux Estonie, salutem in Domino sempiternam“¹⁾ ja paljud teised traktaadid Rootsi-Daani jne. vahel algavad samuti sarnaste sõnadega²⁾. Ükski Rootsi ja Daani ajalooürija ei ole kunagi kahelnud selles, et need dokumendid ikka olnud kokkulepped, mitte aga lendlehed. Sellest peaks Dr. Luiga juba aimama, kuivõrra ettevalmistamata ta on keskaegsete dokumentide seletamiseks.

Kuidas Dr. Luiga täiesti ilma kriitikata talitab, selle tunnistuseks on ka tema arutused ordu sõjaliste jõudude paigutamise ja nende arvulise suuruse kohta a. 1343. Kõneledes Liivi ordu sõjalisest jõust a. 1343, väidab autor (lhk. 62–63): „Järvas, Paides pidas Dreylöven varakult suured väe jõud, kes igaks juhtumiseks valmis, ning kelle sõjalist värskust arendati sagedate rünnakutega Irboska ja Pihkva piirkonda. Paides hoidis Dreylöven ka väe jõud Läti alalt — Võnnust ja Turaidast — kuna lätlaste poolt midagi karta ei olnud, sest et sakslased lätlasi võisid soodustada eestlaste kulul, neile andes arahukatud või ärapõgenenud eestlaste maad Läti piiril“. Ilma et autoril oleks mingisugust kaudsetki pidet allikatest, väidab ta, et ordumeister Dreilebeni ajal ordu Võnnu ja Turaida väe jõud Paides olnud, resoneerides, et lätlaste poolt sakslastel midagi karta ei olnud ja et ordu võinud lätlasi eestlaste kulul soodustada. Nii viisi võib paljugi põhjendada! Võnnu ja Turaida sõjajõudude pidamist Paides ei kinnita ka mitte see, et, nagu autor arvab, nad esimeste hulgas Dreilebenil Paides kasutada olnud (lhk. 63). Kui autor leiab, et nad Võnnust ja Turaidast tulles ei oleks suutnud peale Dreilebeni poolt neile saadetud sõnumi ja kutse kättesaamise 4. maiks Paide jõuda, siis olgu siin öeldud, et seda ei olnud tarviski: olid nad ju, nagu autor ütleb, ordumeistriga Pihkva retkel ja tulid seal Paidesse, kus nad 4. mail olid. Mis puutub sellesse, et need sõjaväeosad enne autori poolt mainitud retke pihkvalaste vastu olnud Paides ja et ordumeister pihkvalaste vastu minnes nad seal kaasa võtnud, siis ei ole nende väeosade Paides viibimine, nagu varemalt nägime, millegagi tõestatud. Loomulikum oleks arvata, et ordumeister nad autori poolt mainitud Pihkva retkele minnes kaasa võttis Lõuna-Liivimaa ordulossidest.

1) O. S. Rydberg, „Sverges traktater med främmande magter“, Andra delen, Stockholm, 1883, lhk. 84.

2) Vaata sealsamas.

Missuguste teadmetele tugeb autor, kui ta seletab (lhk. 63—64): „Paides ja ümbruses võis Dreylöven pidada ligi 10.000 meest. Siin seisid ka Võnnu ja Turaida garnisonid igaüks umbes 3000 mehega. Paide sõjaväeringkonda tuleb arvata ka Daani ala sõjajõud Rakverest ja Narvast, mis mässu puhkemisega olid Liivi ordumeistri käsutada endiste lepingute põhjal. Kokku saaksime Dreylöveni käsutada Eesti põhjarindel sõjaväe umbes 25—30.000 mehe suuruses“. Ja edasi jätkab autor: „Oletades Tartu-Otepä väeosades umbes 6000 meest, Vastselinnas 1000, Sakalas ligi 3000, Karksis ja Tarvastus kummagis 2000, saaksime Saksa lõuna väerindel umbes 15.000 meest. . .“

Kuidas autor üldse need arvud kokku seadnud, seda võib ainult tema ohjeldamatu fantaasiaga seletada. Senni puuduvad andmed üksikute ordulosside meeskondade kohta sel ajal; järjekult on ka raske kindlaks määrata ordumeeskonna tugevust. Leonid Arbusovi sen. arvates oli ordu 1500. a. ümber umbes 400—500 rüütelvenda¹⁾. Muidugi on selle järele raske ordu sõjalist jõudu kindlaks määrata, sest peale rüütelvendade kuulusid ordu sõjaväeosadesse veel käskijate teenrid, tingisõdurid ja orduvasallid, kes ühes rüütelvendadega sõjaväljale läksid. Samal seisukohal püsib ka mainitud uurija poeg, Leonid Arbusov jun., kelle arvates ordu rüütelvendade arv ordu õitseajal ulatus 4—500 meheni²⁾. Igatahes on kindel, et ordu sõjaline jõud üksikutes ordulossides ei olnud arvuliselt kuigi suur. Ka ei ole meil mingisuguseid kindlaid andmeid piiskopkondade meeskondade tugevuse kohta.

Dr. Luiga on üksikute piirkondade sõjaväeosade suurust oletades nähtavasti arvesse võtnud ka pärismaalasi (lhk. 64). Kuid kui palju pärismaalasi ühe või teise ordulossi jne. piirkonnas sel ajal võis elada ja kui palju neist sõjaretketest pidid osa võtma, on täitsa võimata kindlaks määrata: selleks puuduvad andmed allikais.

Järjekult on Dr. Luiga poolt esitatud arvud üksikute ordu väeosade nagu ka teiste vägede suuruse kohta täiesti ilma mingisuguse aluseta. Nii ei saa meie neid kuidagi tõsisemalt võtta ja nad võivad ainult vähekögenud lugejat ilma asjata eksitusse viia. Samuti on ilma mingisuguse aluseta Dr. Luiga resoneerimised rahva arvu kohta Härjus-Virus 1343. a.³⁾: ka siin ei saa ta oma arvamisi millegagi põhjendada.

1) L. Arbusov, „Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands“, Vierte Auflage, Riga, 1918, lhk. 101.

2) Dr. Leonid Arbusov, „Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland“, Leipzig, 1921, lhk. 16.

3) Vaata Dr. Luiga teoses peatükk: „Rahva arv ja hukatute arv Harju mässu ajal. Rahva kadumine“.

Dr. Luiga arvates on ordu Padise kloostris mässuliikumise enneaegu provotseerinud. Autor kõneleb intriigivängest õhkkonnast Padise kloostris enne mässu. Kuidas ordu Padise kloostris mässuliikumise välja kutsunud, sellest meie ei näe ei allikais ega ka autori midagi. Kui sakslased hakkasid ise munke tapma, siis jääb muidugi selgusetuks, miks eestlased mässu tõstsid. Või ehk alustasid eestlased tapmisi sakslaste ässitusel? Kõigist sellest ei kõnele aga autor midagi, väites ainult, et mässu algus Padises 8 päeva varem, kui eestlased seda kavatsenud, ordu poolt olnud provotseeritud¹⁾.

Ilma mingisuguse aluseta püüab Dr. Luiga Hoeneke tekstist välja lugeda, nagu oleks mäss Padise kloostris kõige esmalt peale hakanud. Ta ütleb (lhk. 72): „Renneri järele astuti kõige esimene mässu samm Padise kloostri juures. Peale sissejuhatuse, milles Renner üldse eestlaste mässu sihti kirjeldab... läheb ta kohe üksikute sündmuste kirjeldamisele ning tähendab esimesena: „To Pades im closter slogen se 28 monneke doth und vorbranden dat closter“. Vaatame teksti, et jõuda selgusele kas autori väide tõele vastab: „Anno 1343 in S. Jorgens nacht geschach ein groth mordt in Harrien, dan de Eesten in Harrien wolden eigen koninge hebben und fingen de saken also an²⁾. Up einer hogede stundt ein hus, dat wolden se in S. Jorgens nacht ansticken; alsden wolden se togelike to fallen und alle Dudschen ummebringen mit wif und kindern. Alse den ock geschach, wente se fingen an doth to slande jungfern, frouwen, knechte, megede, eddel und uneddel, junck und olt, allent, wat van Dudschen blode was, dat moste dar sterven. To Pades im closter slogen se 28 monneke doth und vorbranden dat closter“³⁾. Eestikeelses tõlkes oleks see tekst järgmine: „Aastal 1343, püha Jüri õöl, sündis suur tapmine Harjus, sest eestlased Harjus tahtsid endile oma kuningaid saada ja hakkasid asjaga nii peale. Ühel mäekünkal asus maja; selle tahtsid nad püha Jüri õöl põlema süüdata; siis tahtsid nad samal ajal kallale tungida ja hukata kõik sakslased ühes naiste ja lastega. Siis see ka sündis, sest nad hakkasid maha tapma neitseid, naisi, sulaseid, ümmardajaid, aadlist ja mitte-aadlist,

1) Mässu varema algamise väite vastu vaidleb J. u. b. L. i. b. e oma kirjutuses: „Mõned märkused Dr. med. J. Luiga teose kohta“, Eesti Kirjandus, 1925, XI, lhk. 494—495.

2) See eessõna kuulub J. o. h. R. e. n. n. e. r. i kroonika „Johann Renner's Livländische Historien“ (Göttingen, 1876) väljaandjate R. i. c. h. a. r. d. H. a. u. s. m. a. n. n. i ja K. o. n. s. t. a. n. t. i. n. H. ö. h. l. b. a. u. m. i arvates (lhk. 86 märkuses) kahilemata Rennerile, mitte aga Hoenekele, kelle riimikroonikat Renner kasutanud suure Eesti mässu ja teiste sündmuste kujutamisel ja kelle kroonika teksti Höhlbaum Renneri kroonikast välja eraldas.

3) R. e. n. n. e. r., lhk. 86.

noori ja vanu; kõik, kes olid Saksa verest, pidid surema. Padise kloostris löid nad maha 28 munku ja süütasid kloostri põlema“.

Sellest tekstist ei ole kuidagi näha, et mäss Padise kloostris kõige pealt oleks peale hakanud. Ei ole õige, et Hoeneke-Renneri mässukirjelduses üksikute sündmuste kujutamine algab Padise kloostri munkade tapmise ja kloostri põlema süütamisega. Allikas kõneldakse üksikasjaliselt, kuidas eestlased mässu algamiseks Harjus mäekünkal maja põlema pistmisega tahtsid märku anda, siis et nende plaan oli kõiki sakslasi tappa, millist plaani nad ka täide saatma hakanud, siis et nad Padise kloostris 28 munku tapnud ja kloostri põlema pannud. Meie ei saa sellest tekstist kuidagi järeldada, et mässuliikumine algas ordu provokatsiooni mõjul Padise kloostris.

Padise kloostris äratapetud munkade arvu suhtes lähevad andmed lahku Hoeneke-Renneril ja Oliiva kroonikas. Esimese järele tapeti 28 munku ja põletati klooster ära¹⁾. Dr. Luiga arvates olla Renner siin tapetute arvuga poliitikat teinud (lhk. 69). Dr. Luiga peab nimelt vaimulikku Hoeneket (arvatavasti ordukaplan) erapooletuks Harju mässu kujutajaks, kuna ordu teenistuses olev Renner tema arvates olevat selle kujutuse ümber moodustanud. Et Renner Hoeneket tarvitanud ainult väikeste muudatustega ja lisandusega, seda on tekstikriitiliselt Dr. Luiga vastu asjalikult väitnud Juh. Libe²⁾.

Oliiva kloostri kroonikas³⁾ leiduvaid sõnu „... in monasterio ordinis nostri Padis octodecim monachos quam plures conversos occiderant“, tõlgib Dr. Luiga järgmiselt: „meie ordu Padise kloostris tapsid nad 18 munku ja õige palju ristituid“. Neid Oliiva kloostri kroonika andmeid peab autor kindlamaiks seepärast, et Oliiva klooster kuulus nagu Padise omagi Cistertiensi munkade ordule ja et sel siis muidugi pidid olema kindlamad andmed hukatute kohta (lhk. 69). Renner aga olevat tapetute arvuga eestlastevastast poliitikat teinud, mainides tapetute hulka suuremana kui Oliiva kloostri kroonika ja möödudes vaikides sellest, et Padises peale munkade ka eestlasi (või lätlasi, liivlasi) surmatud: „Renneril on aga tarvis päris kiriklaste arvu suu-

1) K. Höhlbaum, „Die jüngere livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke“, lhk. 20; Renner, lhk. 86.

2) Vaata tema „Mõned märkused Dr. med. J. Luiga teose kohta“ „Eesti Kirjandus, 1925, XI, lhk. 487 sqq. Võrdle ka Dr. Konst. Höhlbaum, „Der erste Theil der Historien Johann Renners“ „Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, Achter Band, 1. Heft, Dorpat, 1874, lhk. 48.

3) „Die ältere Chronik von Oliva und die Schrifttafeln von Oliva“, herausgegeben von Theodor Hirsch, Scriptorum rerum Prussicarum, Erster Band, Leipzig, 1851, lhk. 721—722.

remana näidata ja hoopis maha vaikida fakti, et ka eestlasi resp. pärismaalasi sel puhul surma sai“ (lhk. 69). Dr. Luiga teeb sellega tapetute munkade arvulisest vahest mõlemas kroonikas suure numbri ja leiab põhjuse Rennerile ette heita „poliitikat“.

Vaatame, kuidas lugu sellega tõepoolest on. Dr. Luiga on Oliiva kloostril kroonikas sõnad „quam plures conversos occiderant“ tõlkinud Eesti keelde järgmiselt: „tapsid õige palju ristituid“. Küsime aga, kas see tõlge on õige. Sõna „conversi“ tähendab muidugi „pööratud“, „ristitud“, kuid sel on keskaja kloostrielus veel teine eritähendus. X aastasajast peale vaadati munkadele kui iseärasele vaimulikule seisusele, kes ilmalikeks talitusiks ja alamaks teenistuseks vastu võttis ilmikvendi ehk kloostrivendi (Laienbrüder, Klosterbrüder): need olidki n. n. „conversi“, kes lihtsa munga lubaduse andsid. Sarnaseid ilmikvendi oli iseäranis palju Cistertsiansi mungaordu kloostrites, sest neil kloostritel olid tarvitada laiad maa-alad, kus nad eeskujulise aia- ja põllupidamise sisse seadsid. Aedade ja põldude eeskujuliseks harimiseks tarvitati tööjõuna kloostril ilmikvendi kui kogunud maatöölisi ja aednikke. Järjekult kõlab ülaltoodud sõnade õige tõlge järgmiselt: „tapsid õige palju ilmikvendi“. Millisse rahvusse kuulusid Padise kloostril tapetud mungad ja ilmikvennad, on meil igasuguste andmete puudusel raske öelda. Me ei tea, kas munkade ja ilmikvendade hulgas ainult sakslased olid või leidis nende seas ka eestlasi või teisi. Igatahes aga ei ole siin mingisugust põhjust Rennerile sihilikkust ette heita¹⁾. Et meil „conversi“ all tuleb mõista ilmikvendi, seda näeme ka Hermann Wartberge kroonika väljaandja Ernst Strehlke märkusest Wartberge kroonika juurde²⁾.

Autor oleks pidanud tähelepanelikumalt jälgima noorema Liivimaa riimikroonika väljaandja Konstantin Höhlbaumi seletusi Hoeneke ja Renneri kroonikate puhul. Siis ei oleks ta mitte nii rängasti eksinud nende kroonikate suhtes. Täiesti ülearuselt püüab Dr. Luiga Rennerile siin etteheiteid sihilises võltsimises teha. Selleks peaks autor omama suurema vilumuse allikakriitikas.

1) Et sarnaseid ilmikvendi Padise kloostril kui Cistertsiansi mungaordu kloostril pidi olema, on iseenesestki mõistetav, seda enam, et sellele kloostrile kuulusid õige suured maa-alad. Juba „Liber Census Daniae“ järele oli Dünamünde kloostril (Padise eelkäijal) Harjus 9 küla 56 adramaaga. Klooster sai luba uusi alu asustada, ja järjekult kasvas sellega kloostril külade arv. Ka kinkimise teel saadi juurde uusi maa-alu.

2) Hermann de Wartberge, „Chronicon Livoniae“, Scriptorum rerum Prussicarum, Zweiter Band, Leipzig, 1863, lhk. 70.

Juba eelmise põhjal on selge, et autori teadmised ajaloolise kirjanduse kohta piiratud. Kui sellele juurde lisada, et ta kirjandust valesti mõistnud ja allikate teateid vassinud, siis on arusaadavad väga paljud vead, mis esinevad siin-seal tema töös.

Meie loeme näit. lhk. 15: „Daani poliitika, kuningas Valdemar II poliitika sihiks oli, eriti a. 1219 asumisega Reveli, luua Eestis Daani mõjupiirkonnas olevat, kuid muidu rippumatut kirikuriiki“. Oma väite tõestamiseks toob autor H. Schjõthi lause: „Angeblich beabsichtigte [Valdemar II] in Estland ein von Riga unabhängiges Bistum zu gründen“.

Täiesti selge on, et Daani kuningas Valdemar II, püüdes Põhja-Eestis asutada Riia piiskopist rippumatu piiskopkonna, ei mõelnud siin mingisugust kirikuriiki sisse seada, sest see ei oleks olnud kooskõlas tema ekspansioonipoliitika sihtide ja huvidega. Valdemar II püüdeks oli hoolitseda, et Daani asumaa ei satuks Riia piiskopi Alberti mõju alla. Et piiskopkondade asutamine ei tähenda veel kirikuriikide asutamist, seda näeme ka mujal. Kujunesid ju Soomes Rootsi vallutamise järele iseseisvad Turu ja Viiburi piiskopkonnad, kuid ükski ajalooürija ei ole sõندانud neid kirikuriikideks pidada. Dr. Luiga paneb H. Schjõthi sõnadesse säärase mõtte, millist autor ise neisse iialgi ei ole asetanud.

Samasugust paha nalja teeb Dr. Luiga ka Balti ajaloolasele Otto von Rutenbergile. Ta kõneleb ühes kohas (lhk. 26) paavst Aleksander IV bullast, milles öeldud, et ordu võiks elanikke rahule sundida „per captionem et retentionem pignorum“, pantide võtmisega ja enese käes pidamisega. Nagu teada, on selle paavsti bulla najal Preisis päriselanikkudelt lapsi pandiks võetud, sest vanas Ladina keeles tarvitati osaliselt „lapse“ jaoks metafoori „pant“. Dr. Luiga kirjutab sel puhul: „See kahemõttelisus on paavstilt (Rutenbergi arvates) meelega loodud“. Kui aga lugeda Rutenbergi ajaloos kohta, kus sellest kõneldakse, siis ei või kahtlust olla, et Dr. Luiga on Rutenbergi väidet võltsinud. Rutenbergis seisab¹⁾ sõnasõnalt: „Es ist aber nicht der mindeste Grund vorhanden, in Alexanders Bulle das Wort pignora in dieser seltenen und ungewöhnlichen Bedeutung zu nehmen“, ja hiljemini lisab autor sellele juurde: „Entweder also scheute sich Alexander, nach Allem, was er für den Orden gethan, doch noch, die furchtbare Massregel bei ihrem rechten Namen zu nennen, und gab den Ordensgebietigern und Bischöfen, indem er absichtlich das doppel-sinnige Wort gebrauchte, einen Wink, wie sie dasselbe verstehen

1) O. von Rutenberg, „Geschichte der Ostseeprovinzen“, I Band, Leipzig, 1859, lhk. 172.

dürfen; oder aber, und dies scheint uns hier das Wahrscheinlichste, der Orden schob den grausamen Sinn, der ihm eben diente und nützlich schien, den Worten des Papstes unter¹⁾.

Kus on siin tõestus Dr. Luiga väitele, nagu oleks paavst Rutenbergi arvates meelega tarvitanud kahemõttelist väljendusviisi? Peab ju Rutenberg kõige tõenäolisemaks, et ordu ise paavsti sõnadesse pannud julma mõtte, mis tal kasulikum näis olevat. See on täiesti võimalik, et orduvennad tõesti oma moodi seletasid paavsti bulla sõnade mõtet ja selle najal korda saatsid äärmisi julmuse Preisimaal. On ju teada, et Preisi ordu liikmed paavsti bullasid on võltsinud. Ordu põhimääruste järele pidid orduvennad ordu vande kohaselt vaesed olema, kuid tegelikult püüdsid nad hoopis teisiti elada. Et neid väga huvitasid kaubitsemisest saadavad kasud, siis ei olnud nad rahul paavst Urban IV bullaga, mis neile kauplemise kitsendas. Et õigustada ordu kauplemist, vabritseerisid nad ise Aleksander IV bulla, mis neile lubas vabamalt kaubelda²⁾. Järjekult ei olnud neile dokumentide võltsimine sugugi mitte võõras asi.

Dr. Luiga mitte ainult ei isiteeri lohakalt autoreid ega tõlgitse valesti nende mõtteid, vaid ta ei tunne ka tarvilisel määral ajaloolisi uurimusi, et üht või teist sündmuste rida või fakti õieti iseloomustada või hinnata. Selle tõttu kubiseb ta teos suurtest ja andeksandmatutest vigadest.

Dr. Luiga kirjutab näit. lhk. 18: „Piiskopp Albert, Mõõga ordumeister Volkwin ja Riia linn ja muud sakslased Liivis ruttavad nüüd Hansa peale Lüübekis teatama (Urk. I a. 1227, Reg. 111), et nad Daani kuningaga lepinguid ei sobita, kus Lüübek mitte ühes ei ole“. Autor kõneleb siin Hansa peast Lüübekis, tahtes nähtavasti öelda: Hansa pea Lüübek. Teadusliku kirjanduse najal on selge, et sel ajal ei või veel juttu olla Hansa linnade liidust, kelle peaks oleks Lüübek³⁾.

Samuti võib ainult asjatundmatusena või vassimisega seda seletada, kui Dr. Luiga 16. leheküljel järgmist kõneleb: „Aasta 1222—1224 Eesti suure vabadusliikumise äpardudes said orduvennad nii jultunuks, et nad Daani kuninga, jahil olles, salakavalusi vangi võtsid. Valdemar II vangistamine näib kättetasuna temale salaja eestlaste toetamise eest vabadusliikumise ajal“.

1) Ibid.

2) Dr. Ernst Seraphim, „Livländische Geschichte“, I Band, Zweite Auflage, 1897, lhk. 176. Dr. C. Sattler, „Handelsrechnungen des Deutschen Ordens“, Leipzig, 1887, lhk. VII—VIII.

3) Vaata Dr. E. Daenell, „Die Blütezeit der Deutschen Hanse“, Berlin, 1906, ja teisi uuemaid uurijaid.

Igatahes on see Dr. Luiga oletus Daani ajaloolastele, kes Valdemar II võitlust Põhja-Saksamaal jälginud, täieline üllatus. Paremini oleks küll olnud, kui autor oleks Valdemar II vangistamisega tutvunud sellekohaste Daani ja teiste uurimuste põhjal. Imelikul viisil viivad Dr. Luiga arvates sel ajal Euroopa poliitika sündmuste niidid Baltiasse, mis sellega saab nagu mingisuguseks Jerusalemmaks või Roomaks!

Ka kõige harilikumast Balti ajaloo käsiraamatust oleks Dr. Luiga võinud leida, et Stenby leping on tehtud 1238. a., mitte aga 1237. a. Samuti on ekslik, kui autor 41. leheküljel järgmist leiab: „Aastal 1304 kutsutakse Tartu kokku kõik Saksa ordu ja piiskopi vasallid ning ordu sõbrad Daani alalt ja jõutakse ühisele sobingule, s. t. töökalvale Daani-Eesti iseseisvuse vastu“. Hiirncst toodud tsitaat: „lepiti kokku „nii sisemise kui ka välise vaenlase vastu“, ning „vastistutatud ristisuse kaitseks“, ei ütle midagi Dr. Luiga väite kasuks.

Autor oleks 1304. a. Tartu kokkuleppe asjus kaugemale jõudnud, kui ta Fr. Georg v. Bunge eriuurimusest Daani-Eesti üle oleks järele vaadanud, mis asjad Tartus 25. veebruaril 1304. a. otsustati ja kes siin otsustajad olid¹⁾. Käesoleva liidu kokkuleppes näeme Harju-Viru vasalle töötavat selle vastu, et Harju-Viru ei eraldataks Daani kroonist, mille all nad suurt vabadust nautisid. Ordu jälle, võideldes Riia ja peapiiskopi vastu, oli huvitatud teiste maahärrade vasallide t. toetusest selles võitluses. Võitluse ajal Riia ja teiste vastu ei saanud ordu loomulikult mõelda Daani-Eesti vastasele võitlusele.

Kui autor ütleb, et Tartu olevat kokku tulnud kõik Saksa ordu ja piiskopi vasallid ning ordu sõbrad Daani alalt, siis ei käi ka see sugugi tõega kokku. Tartus ei olnud koos kaugelgi kõik Saksa ordu vasallid, vaid Liivimaa ordumeister ja 12 Liivi ordu käskijat²⁾. Ordu vasallidel ei olnud sel ajal siin mingisugust õigust ordu ega enese nimel teiste maahärradega ega nende seisustega pakteerimiseks või kontraheerimiseks. Ka ei ole täpne autori ütetus, et Tartu olevat kutsutud piiskopi vasalle. Kui autor nende all mõtleb Tartu piiskopi vasalle, siis olgu öeldud, et siin olid ka Saare-Lääne piiskopi vasallide edustajad. Kui aga autor siin mõtleb kõiki Vana-Liivimaa piiskopkondade vasalle, siis

1) Bunge, „Herzogthum“, lhk. 46—7. Vaata ka Axel von Gernet: „Die Anfänge der Livländischen Ritterschaften“ (Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels, Zweites Heft, Reval, 1895, lhk. 32—35). 25. veebruaril 1304. a. Tartu koosoleku kokkuleppeakt (ordu oma) on ära trükitud Oskar Stavenhageni poolt väljaantud töös „Akten und Recesse der Livländischen Ständetage“, Erster Band, Riga, 1907, lhk. 3—6.

2) Stavenhagen, lhk. 3.

võime tähendada, et puudusid peapiiskopkonna ja Kura piiskopkonna vasallide edustajad¹⁾. Ka on autor unustanud, et Tartu olid kokku tulnud veel Tartu ja Saare-Lääne piiskopid, nende doomkapiitlite edustajad ja Harju-Viru vasallide edustajad²⁾. Kui autor kõneleb (lhk. 42): „Aastal 1306 asuvad Tartu lepinglased uuesti („maapäevale“) koosolekule Rakveres“, siis eksib ta jälle. Koosolek, millest autor kõneleb, oli 22. sept. 1306. a. ja sellest ei võtnud osa mitte Tartu lepinglased (veebruarikuust 1304. a.), vaid ainult Daani-Eesti vasallid³⁾, kuna teised seisused sellest koosolekust eemale jäid.

Lisaks neile ebatäpsustele, mis autori ebaõigeid oletusi ja väiteid saadavad ja kannavad, olgu veel nimetatud üks koht 61. leheküljelt: „Paide garnison ning kindlus kuulus tugevamate hulka üldse Baltias. Siit juhiti kogu sõja võimu nii ordu kui piiskopi kui Daani alal, sest a. 1304 lepingu järele kuulusid kõik sõjalised jõud ühise ordu väejuhatuse alla Tartu lepingu põhjal, millega liitusid seadusevastaselt ordu vasallid Eesti-Daani piirkonnast“.

Kust võtab autor selle, et 1304. a. Tartu lepingu järele kõik sõjalised jõud ordu ühise juhatuse alla kuulusid? Igatahes Tartu kokkuleppe tekstist meie seda ei näe. Ja mis mõtleb autor selle all, et kõik sõjalised jõud kuulunud ordu ülemjuhatuse alla? Kas mõtleb ta seda, et teiste maahärrakondade vasallid j. t. allusid ordu väkkekutse käskudele ja pidid ordu juhatusel sõjakäikudest osa võtma, või midagi muud, sellest kõigest ei kõnele ta midagi. Kuidas oli asjalugu ordu väkkekutse õigusega ja ordu ühise väejuhatuse alla kuulumisega, selle kohta oleks autor leidnud põhjalikumaid teateid eelpool mainitud Axel von Gerneti ja teiste ajaloolaste uurimustes. Samuti ei ole õige, et ordu sel ajal oma sõjajõud oleks koondanud Paidesse. Ordu võitles siis Riiaga ja peapiiskopiga; nii oli tema tegevuse keskkohaks Lõuna-Liivimaa. Ordu võimu keskendust ja koondust Kesk-Eestisse katsus läbi viia alles ordumeister Wolthus von der Herse XV aastasaja 70-dais aastais.

Nii eksib Dr. Luiga alatasa oma teoses. Ülal on neist eksimisist ainult mõned mainitud, sest oleks võimatu kõiki vassimisi ja eksitusi käesolevas kirjutuses loetellagi.

Dr. Luigal esineb ka väga palju eksimusi nimedes, nimetustes jne. Ta kõneleb Mõõgavendade ordu asemel Mõõga ordust (lhk. 18), mingisugusest Paide marssalist (lhk. 62), kes senni igatahes tundmatu

1) Vördle Stavenhagen, lhk. 3.

2) Ibid.

3) Bunge, „Herzogthum“, lhk. 48; Stavenhagen, lhk. 8—9.

isik Vana-Liivimaa ajaloo, Balti ordumeistrist (Ihk. 58), kõrgemeistri kroonika asemel „Hochmeisterkroonikast“ (Ihk. 38), siis edasi Gross-Ordemeisterchronik'ast (Ihk. 39)! Millegipärast figureerib Läänemaa nimetuse kõrval Viik, Otepää asemel Otepä, Vastseliina asemel Vastselinna, Tallinna asemel Revel. Viimast nime näib autor iseäranis heameelega harrastavat! — Ebatäpsed on sageli tsitaadid ja leheküljed märkimata; harilikult ei armasta autor üldse tuge otsida.

Dr. Luiga on oma uurimuses näidanud, et ta kaugeltki ei ole suutnud endale ülesseatud suure ülesandega rahuldavalt korda saada. Juba teose sisukava on välimiselt ebaproportsionaalne ja ebaloogiline: sel puudub terviku iseloom ja sageli järjekindluski. Ka sisemiselt leiduvad töös ülepääsematud vastolud allikatega ja senniste uurimustega. Autor ei mõtlegi teiste uurijate väidete ümberlökkamisele, mis tema omadele vastu käivad. Seda oleks ta aga tingimata pidanud tegema, kui ta oma ülesannet oleks tahtnud tõsiselt võtta. Kas on Dr. Luiga tahtmatult või tahtes end sennistest uurimustest võimalikult kõrvale hoidnud? Kas vaatab ta nendele nii üleoleva pilguga, et ta neid ei tahagi arvestada? Või on siin mõned muud põhjused mängus? — Kui ta arvab, et paljusid eelmisi uurimusi sellepärast ei maksa arvestada, et neis esineb meile võõras orientatsioon, siis oleks ta neid uurimusi ikkagi pidanud igal eri juhtumisel, eri sündmusterea või eri fakti jälgimisel hoolikalt kriitiliselt sõeluma, näidates, mis neis ühekülgselt ja mis objektiivsema ulatusega. Uurijaist, keda Dr. Luiga ikkagi mõnevõrra oleks võinud abiks võtta, on esijoones mainitav Friedrich Georg von Bunge.

Tõsi ju on, et suur Eesti vabadusliikumine XIV aastasajal ja selle eelajalugu ei ole veel leidnud väärilist tähelepanu. Meie ajaloolastel on siin võimalik tagajärjerikkamalt töötada, kui see senni sündinud. Selle suure liikumise niidid sisemaal, selle side välisvõimudega jne. ei ole sugugi veel täiesti ja kaugeltki mitte kõigis üksikasjus selgunud. Suur töö seisab selles suhtes ajaloolastel ees. Ka teisteski suhetes on XII—XIV aastasajani meie ajaloo veel palju uurimatut. Kui Eesti ajaloouurijad, varustatud objektiivsema pilguga, kõigi vajalike teadmistega ja teaduslike meetoditega, sellele tööle asuvad, siis avanevad kindlasti uued perspektiivid ja pääsetakse kahtlemata lähemale ka Eesti orientatsioonile meie kodumaa ajaloo.

Et Dr. Luigal mainitud eeldused puuduvad, siis ei suuda ta isegi luua küllaliselt produktiivseid ja heuristiliselt väärtuslikke hüpoteese. Uurides suurt vabadusvõitlust a. 1343—1345 ja selle eelajalugu, ei ole Dr. Luiga sellesse küsimusse suuremat juurde toonud, vaid, allikatega ja teadusliku kirjandusega oskamatult või omavoliliselt ümber käies, näidanud, et ta õigele tööle ei ole asunud. Ta on küll katsunud

võimalikult palju uut anda ja otse loopinud uusi väiteid, ilma et oleks neid suutnud viia tarvilisse kontakti allikatega ja teadusliku kirjan-
dusega. Esitades uusi seisukohti, ei ole ta vanu purustanud või
revideerinud teadusliku kriitika meetodite abil. Oma teose avasõnas
nimetab Dr. Luiga Villem Reimani Eesti orientatsiooniga Eesti aja-
loolaseks, tahtes ise tema jälgedes käia. Kuid see, mis Reimani teeb
tõesti positiivseks Eesti orientatsiooniga ajaloolaseks, puudub käes-
olevas Dr. Luiga teoses: see on lugupidamine ajaloolise uurimistöö
meetodi vastu, hoolikas ja kriitiline suhtumine allikasse ja teaduslikku
erikirjandusse. Ainult see tee aitab Eesti orientatsiooni meie ajaloos
läbi viia.

Kui meil hakataks Dr. Luiga eeskujul vassima allikaid ja neist
ainult seda tõena vastu võtma, mis vastab uurija kavale ja seisukohta-
dele, siis ei suudetaks kunagi luua teaduspärasest Eesti orientatsiooni, vaid
tehtaks tühja tööd ja toodaks Eesti teadusele ainult ääretu palju kahju.
Meie Eesti ajaloolased peavad jääma nende meetodiliste nõuete juurde,
mis maksivad ajaloo uurimise suhtes kõigis teistes kultuurmaadeski.
Distiplineerimatul fantaasial ei või ajaloolises uurimistöös paika olla.
See ei vii meid ajaloolisele tõele lähemale. Järjekult ei ole Dr. Luiga
tööl peale mõne juhuslikult siia-sinna rippuma jäänud huvitava mõtte-
kese üldiselt mingit tähendust Harju-Viru mässu teadusliku tundma-
õpi kohta.

H. Sepp.

Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade.

III.

Kolmas ajajärk Prantsuse revolutsiooni historiograafias algas läinud
aastasaja 80: dais aastais, mil rühm noori ajaloolasi Prantsusmaal enda
ülesandeks seadis revolutsiooni ajalugu uurida kindlate teaduslikkude
nõuete järgi usaldusväärsete algdokumentide põhjal. Pariisi munitsipaal-
nõukogu ainelisel toetusel asuti kõige pealt kriitiliselt välja andma doku-
mente, mis käsitlesid Pariisi linna revolutsiooni ajal. Uue kooli tähtsaim
edustaja Alphonse Aulard korraldas eeskujulise täpsusega trükki
dokumendid jakobiinide klubi ja rahvapääste komitee tegevuse kohta ja
võttis hiljemini osa järgmise aastasaja algul Jean Jaurès'i poolt alga-
tatud hiigla dokumentideseeria „Collection des documents inédits
sur l'histoire économique de la révolution fran-
çaise“ väljaandmisest. A. 1887 peale ilmub selle uue koolkonna hääle-
kandjana Aulardi toimetusel ajakiri „La Révolution française“.
1886. a. kutsuti Aulard Sorbonne'i ülikooli lugema Prantsuse revol-
utsiooni ajaloo üle erikursust, milliseks otstarbeks Pariisi linn jällegi summad
oli määratud. 1891. a. muudeti see kursus korraliseks Prantsuse revo-

lutsiooni ajaloo õppetooliks ja usaldati see Aulardi kätte, kes sel kohal 1923. aastani asus.

Aulardi poolt edustatud vool keeldub Prantsuse revolutsiooni uurimisel kirjanduslikest tendentsidest ja praktiliste eluhuvide teenimisest. Ta sihiks on objektiivne teaduslik tõde, millele jõutud ehtsa ja usaldatava arhiivmaterjali najal. Kuid säärane suhtumine oma ainesse ei tarvitse Aulardi arvates kaugeltki kokku langeda külmuse ja ükskõiksusega uuritava ala vastu. Just vastupidi: kes ei tunne sümpaatiat Suure Revolutsiooni vastu, see võib Aulardi arvates näha ainult tema pinda, sest selleks, et temast aru saada, on vaja teda armastada (pour la comprendre, il faut l'aimer¹). Aulard tunnustab revolutsiooni ja tema tööd tänuliku pojana, kaitstes selle radikaalseid ja demokraatlikke loosunge kõigi kallalekippujate vastu, kes Paul Bourget' eeskujul tahavad „hävitada revolutsiooni mõrtsukaliku tegevuse tagajärjed“. Ise veendunud radikaalne demokraat, propageerib Aulard Prantsuse revolutsiooni ideestikku kui puhta inimsuse õilset ideaali, mille suure pöördeaja sugupõlved nüüdisele põlvedele pärandanud.

Enam kui 20-aastase töö tulemusena avaldas Aulard a. 1901 oma peateose „Histoire politique de la Révolution Française“. See töö ei moodusta Prantsuse revolutsiooni ajalugu tavalises mõttes, vaid on enimini teatav spetsiaaluurimus teatavate kindlate probleemi-komplekside kohta. Jättes kõrvale kõik muu, kujutab Aulard revolutsiooni poliitilist ajalugu demokraatia ja vabariigi tekkimise ja arenemise seisukohalt (nagu seda teose alatiitelgi tähendab). Aulardi peamiseks sihiks on näidata, kuidas kaks juhtivat revolutsiooni põhimõtet — poliitilise üheõigusluse ja rahva suvereniteedi ideed — evolutsioneerusid ja praktikas rakendusid aastail 1789—1804. Kuigi Aulard vastandina Taine'ile armastab rõhutada välispoliitika ja sõdade määratu suurt mõju Prantsuse sisesündmustele, möödub ta neist kergesti, eeldades lugejalt nende teadmist. Samuti jääb tema töös hoopis vaatepiirist välja revolutsiooni riigi- ja rahvamajanduslik ning sotsiaalne ajalugu. Aulard peab säärast abstrahheerivat käsitlemisviisi ajaloos ainsaks võimalikuks meetodiks nähtuste täpse tundmaõpi juures. Mõistuse retrospektiivsed ponnistused võivad vallata ainult ühe osa lõpmatust, keerulisest tõelisusest: rääkida ühest ajaloolisest perioodist ja selles perioodis ainult Prantsusmaast — juba see on abstraktsioon.

Aulard tunnustab revolutsiooni ajaloo kirjutamist ainult esimese järgu allikate põhjal. Tema peamisteks allikateks on ametlikud dokumendid ja aktid, revolutsiooni aja ajakirjad ja pamfletid. Selle vastu suhtub ta memuaarisse, mis harilikult kirjutatud palju hiljem kujutatavaist sündmusist ja taotlevad teatavaid erisihite, suure umbusaldusega ja tarvitab neid ainult erandina. Et kõigist eelarvamisist hoiduda, püüab Aulard oma töös vastu võtta ainult need järeldused, milliseks teda otsekohe sunnib üksikasjaline allikate analüüs. Isikulisele elemendile annab ta ajaloos õieti väikse tähtsuse. Ükski isik ei olewat revolutsiooni ajal sündmusi juhtinud, vaid ainsa kangelasena esinenud Prantsuse rahvas oma organiseerunud rühmade näol. Michelet' eeskujul, kelle revolutsiooni aja-

1) Aulardi sõnad tema avaloengust Sorbonne'is a. 1886.

lugu olnud Aulardile tema noores eas „piiblik“, eitab viimane juhtide iseseisvat tähtsust revolutsiooni ajaloos, ei pea nende hingeellu süvenemist tarviliseks revolutsiooni käigust arusaamiseks ja vabandab end isegi lugeja ees, kui ta kord siiski peatub kuninga Louis XVI isikul. Pidades inimiseloому üldiselt heaks, hindab Aulard kõrgesti just alamate rahvaklasside liikmeid. Revolutsiooni algusel veel poliitiliselt arenematud massid küpsenud suurte sündmuste mõjul ruttu ja mägingunud eriti oma õige instinkti tõttu revolutsiooni sündmustikus tähtsat positiivset osa.

Prantsuse revolutsioonis teeb Aulard vahet kahe külje vahel. Ühest küljest mõistab ta revolutsiooni all teatavat poliitilist ja sotsiaalset ratsionalistlikku ideaali, mille prantslased püüdnud praktilises elus teostada. Selles mõttes on revolutsioon inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioonis väljakuulutatud teoreetiliste ideede ja põhimõtete kompleks. Teisest küljest nimetab ta revolutsiooniks teatavat kronoloogilist ajajärku selle kõige mitmekesisemate, sageli teineteisele vastukäivate püüetega ja vastupidiste huvide võitlusega. Seda vahetegemist revolutsioonilise teooria ja praktika vahel peab Aulard Prantsuse revolutsiooni õigeks hindamiseks väga tähtsaks. Mitmed asjaolud, eeskätt välis- ja kodusõda, annud 1789. a. põhimõtete arendamisele ja rakendamisele palavikulise kärsituse ja rutuliku improvisatsiooni iseloому. Demokraatliku vabariigi loomise kallal tulnud töötada sõjalaagri oludes, võitude või kaotuste mõjul, invasiooni poolt tekitatud paanika või võidule järgneva joovastuse õhkkonnas. Riikliku hoone ehitamine tuleviku jaoks segunenud oleviku päevanõuete rahuldamisega. Selle tõttu olnud poliitiliste ümberehituste juures võimata saavutada tarvilist loogilist järjekindlust, ühtlast plaani ja ühetaolist meetodit.

Seda üldist mõtet tõestab Aulard üksikasjalisemalt Prantsuse esimese vabariigi tekkimisloo jälgimisel. Aulard näitab, et revolutsiooni ajal tekkinud demokraatliku vabariigi lähtekohta ei tule otsida radikaalsest ratsionalistlikust filosoofiast. Ei enne revolutsiooni ega revolutsiooni esimesil aastail ei või märgata mingit püüet Prantsusmaad vabariigiks muuta: ükski filosoof ei räägi sellest, ükski cahier ei nõua seda. Ka 1789. a. sugupõlv ei soovinud vabariiki, vaid ainult monarhia paremat korraldust ja organisatsiooni: monarhia näis kõige paremini kindlustavat Prantsusmaa ühtlust mitmesuguste tsentrifugaalsete jõudude vastu. Kuid ratsionalistlikud poliitilised ideed sisaldasid mõned põhimõtted, millest oli võimalik teha vabariiklikke järeldusi. Näit. oli rahva suvereniteedi idee järgi kuningas samasugune seadustele alluv kodanik kui teisedki, sest ülema võimu täius kuulus rahvale kui tervikule. Kuna rahva suvereniteedi idee loogiliselt viib vabariigile, jõuame poliitilisest ühetaolisusest lähtudes üldisel valimisõigusel baseeruva demokraatliku korrani. Säilitades monarhia ja valimistsensuse, ei teinud Asutav Kogu neid järeldusi. Ka Legislatiivi ajal leppisid revolutsiooni tegelased uuendatud tsensusliku monarhiaga. Vabariiki pooldasid, nagu Aulard näitab, tol ajal ainult mõned üksikud haritlased poolaristokraatlikest kodanlisist salongest. Kuid õukond ja kuningas soodustasid, eriti sõja alguse järgi, ise oma kahepaiksusega monarhiavastast liikumist. Monarhia ei kummutanud mitte vabariiklased, keda peaaegu polnudki, vaid õukond ise oma kahtlaste intriigidega, mille tõttu kuningavõimu kõrvaldamine muutus rahvuskaitse seisukohalt parata-

matuks. 10. augusti 1792. a. mäss ei olnud mitte vabariiklik-jakobiinlik, vaid rahvuslik-patriootiline aktsioon, milleks algatus Lõuna-Prantsuse föderaatidelt välja läinud. Alles suurte kõhklemistega siirdunud prantslased kuningavõimu kõrvaldamise eitavalt ideelt vabariigi siseseadmise jaatavale ideele. Sellega polnud esimene Prantsuse vabariik mitte kestvate ja visade tahtlikkude jõupingutuste, vaid paljude ettenägematute sündmuste kokkusattumise tulemus.

Revolutsioonilisel liikumisel leiab Aulard olevat kaks eri aspekti: ratsionaalne, mis avaldunud seadusandlikkude kodade teoreetilises ja veidi kunstlikus loomingus, ja rahvalik-spontaanne, mis lähtunud rahvamasside rüpest 1789. a. juulist, s. t. Bastille' vallutamisajast, alates. Viimane sündmus saanud elektrisädemeks, mis vapustanud terve Prantsusmaa, munitsjaliseerinud linnad ja külad ja loonud 30 tuhande uue kommuuni näol tähtsad rahvusliku energia koondised. Spontaanselt organiseerunud kogukondlikkude rühmade läbi ellukutsutud rahvalikus kommunaalses liikumises näeb Aulard üliähtsat fakti, mis aidanud ette valmistada vabariiki ja demokraatia võitu. Vabad kohalikud organisatsioonid, keda juhtinud jakobiinide klubi filiaalid, olnud peamised uue Prantsusmaa loojad ja rahvusliku ühinemise kandjad. Revolutsioonilise valitsuse ajal a. 1793—1794 koondunud terve poliitiline ja administratiivne elu neisse elavasse munitsipaalorganisatsioonesse, kes revolutsiooni olevat loonud, kindlustanud ja edasi arendanud. Kui sõda vajaduse tekitanud Asutava Kogu reformide tagajärjel detsentraliseeritud Prantsusmaa uuesti liita üheks terviklikuks organismiks, saanud jakobiinide klubi filiaalid ühendavaks lüliks kohalikkude kommunaalsete asutuste ja Pariisi keskvalitsuse vahel. Nad korvanud sellega detsentralisatsiooni puudused, soodustanud riikliku ühtluse kindlustamist ja juhtinud revolutsioonilise mehhanismi vajalise regulaatorina rahvamasside organiseeritud energia ühele sihile — ühe ja jagamatu vabariigi päästmisele kõigist välis- ja sisehädadohtudest. Ainult jakobiinide klubi kaudu juhitud organiseeritud rahvaenergia liikumapaneku tõttu suutnud prantslased jagu saada koalitsioonisõja masendavaist raskusist. Sellega polnud jakobiinid mitte anarhistliku elemendi edustajad, vaid tarvilised rahvakaitse organisaatorid, kes loonud Prantsusmaa moraalse ja kindlustanud poliitilise ühtluse.

Jakobiinide poolt juhitud revolutsiooniline valitsus ei moodustanud Aulardi arvates mingisugust mõne abstrakse süsteemi praktilist rakendust, vaid kujunenud täiesti empiirilisel — vähe haaval, osade kaupa, plaanita ja süsteemita, enamasti väliste sõjaliste sündmuste mõjul. Prantslastel tulnud a. 1792—95 lahendada rasket ülesannet — luua ühel ja samal ajal mõistuse nõuetele vastav demokraatlik kord ja organiseerida maast suur sõjaleer sõjalise distsipliini ja rahvakaitse nõuete kohaselt. Sellepärast tulnud ajutiselt tarvitada vanalt korralt lainatud võimutsemismeetode ja võitlemisvahendeid. Vabandava ja andestava leplikkusega suhtub Aulard terrori aja koledustesse ja näitab, kuidas kõik selle süsteemi eri elemendid — revolutsioonilised komiteed, tribunaalid, konvendi komissarid jne. — tarvilised olnud riigi- ja rahvakaitse seisukohalt. Terrori aluseks ei olevat olnud jakobiinide haiglane psüholoogia, vaid vajadus kaitsta juba teostatud reforme välis- ja sisevaenlaste ülevõimu vastu. Alles siis, kui Prantsuse sõjaline seisukord paranenud,

kaotanud terror igasugu mõtte ja muutunud tarbetuks. Olevat võimata pidada 1789. a. põhimõtete renegaatideks jakobiine, kes esimestena praktikas teostanud üheõigusluse ja rahva suvereniteedi ideed, kuulutanud välja vabariigi ja pannud funktsioneerima demokraatia. Ennem võiks juba Aulardi arvates pidada renegaatideks Asutava Kogu tegelasi nende tensusliku monarhiaga. Õigem olevat siiski öelda, et renegaate üldse ei olnud, vaid olid ainult head prantslased, kes püüdsid talitada võimalikult hästi mitmesugustes tingimustes Prantsuse poliitilise evolutsiooni eri momentidel.

Aulardi teoses Prantsuse revolutsiooni poliitilise ajaloo üle esineb meile selle historiograafia sennine suurim saavutus, mis teaduslikult meetodilt ja kasutatud materjali hulgalt ületab kõigi eelkäijate tööd. See pole enam poolbelletristlik arutelu à thèse, nagu suurem hulk eelmisi revolutsiooni ajalugusid, vaid kaine, täpne ja isegi kuivavõitu (mis Prantsuse revolutsiooni suhtes haruldane asi!) teaduslik uurimus hästi läbitöötatud algallikate põhjal. Aulard proovib üksikasjalise analüüsi teel iga väite algallikate proovituul ja heidab kõlbmatutena kõrvale mitmed oma eelkäijate enneaegsed üldistused ja põhjendamatud väited. Tehes kindlat vahet revolutsioonilise teooria ja praktika vahel, läheneb Aulard märksa revolutsiooni tegelaste õiglasemale hindamisele. Vabariigi tekkimise küsimuses näitab Aulard, et Quinet'i õigus oli, kui ta nähtavasti õnneliku intuitsiooni mõjul kõneles selle juhuslikkusest. Rahvaliku kommunaalse liikumise ja revolutsioonilise valitsuse tegevuse kohta leiame Aulardi töös palju uut väärtuslikku materjali. Teose puudusist on tähtsamad selle piirdumine ainult ühe kitsa teemi käsitlemisega, isikulise elemendi liigne ignoreerimine, ühekülgne materjalivalik, autori ülearu suur umbusklikkus mõnede allikateliikide, näit. memuaaride, vastu ja kergeusklikkus teiste allikate, näit. terroriaegsete ametlike aktide ja pamflettide, vastu. Aulard ignoreerib terroristliku režiimi psühholoogilisi eeldusi, revolutsioonilise valitsuse tegelaste despootlike kalduvusi, mis võisid olla kujunenud juba vana korra õhkkonnas, ega näi tarvilisel määral hindavat masside ja üksikisikute affekte ja ohjeldamatuid instinkte. Need asjaolud, millistele Aulardi vastaste poolt juba ammu tähelepanu juhitud, ei suuda siiski tunduval määral vähendada selle klassilise teose üldist väärtust.

Aulardi teosega peaaegu ühel ajal ilmunud Jean Jaurès'i töös Prantsuse revolutsiooni üle seisavad nähtaval kohal sotsiaalsed ja majanduslikud probleemid. Jaurès'i teos moodustab neli esimest köidet suurest sotsialistlikust ajalooost „Histoire socialiste 1789—1900“, mis käesoleva aastasaja alguses vihkudena ilmudes endale sihiks seadis sotsialistlikult seisukohalt töölistele ja talupojale kirjeldada Prantsuse uumat sotsiaalset ajalugu, eriti näidata, millised kriisid on tulnud Prantsuse proletariaadil üle elada senni, kunni ta jõudis kasvada oma sotsiaalselt erikaalult tähelepandavaks jõuks.

Jean Jaurès oli Prantsuse nüüdisaja sotsialismi väljapaistvamaid edustajaid ja mängis ilmasõjajaelsel ajajärgul üldse Euroopa sotsialistlikus liikumises tähtsat osa, erinedes tavalistest marxistidest filosoofiliselt orienteeritud idealistlikuma elukäsitusega. Ka oma revolutsiooni ajaloos armastab Jaurès juurelda ilmavaateliste küsimuste kallal ja selgitab mitmes kohas oma vaateid ajaloo käigu põhitegureile. Ta tunnustab üldiselt, et ajaloo

aluse moodustavad majanduslikud tingimused, kõige pealt varade valmistamise ja omandamise vormid. Ühiskonna majanduslik struktuur määravat üldjoontes ära poliitilised vormid, sotsiaalsed kombed ja isegi üldise mõtte-suuna (les formes politiques, les mœurs sociales et même la direction générale de la pensée).

Kuid ei tule unustada, et majanduslikud jõud tegutsevad inimeste kaudu, kelles voogab hämmastavalt palju kirgi ja ideid: see inimelu lõpmatu mitmekesisus ei lase end Jaurès'i arvates täiesti katta mõne jämeda ja mehaanilise majandusliku valemiga. Individuaalne mõte ei olevat mitte alati kooskõlas sotsiaalsete jõududega, vaid sageli ka vastolus nendega; see astuvat sageli sotsiaalse süsteemiga ainult selleks kokku-puutumisse, et talle vastu astuda ja temast üle sammuda. Tõelisus ei piirdu, väidab Jaurès, ajaloolise materjalismiga, mis muide siiski on heaks teenäitajaks faktide rägastikus. Iga isik ei ole mitte ainult teatava klassi edustaja, vaid ka inimene üldse inimikkude mõtetega, kirgedega ja tungidega. Mõtleva jõuna ihkab inimene rahutult ühtlusse astuda teiste mõtlevate vaimudega ja saladusliku kosmosega, et laiendada sellega oma kitsa isiksuse raamid. Mehaaniliste majanduslikkude eluvormide taga näeb Jaurès igalpool pulseerivat vaba faustilist inimvaimu, kes ihkab ühteliitumist temast väljaspool seisvate kosmiliste jõududega. Sellepärast väidab Jaurès, et tema ajaloo tõlgitsemine olevat samal ajal materjalistlik Marxi ja müstiline Michelet' mõttes (notre interprétation de l'histoire à la fois matérialiste avec Marx et mystique avec Michelet).

Säärastelt vaatekohtadelt jälgib Jaurès oma mitmekõitelises töös õieti üksikasjaliselt Prantsuse revolutsiooni. See revolutsioon olnud äärmiselt viljakas ja suurte tagajärgedega ajalooline nähtus, mis teostanud kakspeamist sotsialismi võimalikkuse eeltingimust — demokraatia ja kapitalismi. Kuid Suur Revolutsioon ei jaksavat siiski mingisuguse lõpuliku faktina seisma panna üldist eluarengut, mis endale ikka uuesti teed murdvat uute vormide poole. Just Prantsuse revolutsiooni tõttu hoogsamalt ja vabamini toimuv poliitiline ja majanduslik areng põhjustavat uue sügavama pöörde, mil proletaarlised kihid reformeerivat omandusõiguse ja kõlbluse (la propriété et la moralité).

Jaurès teeb teravaid etteheiteid teistele ajaloolastele huvi puudumise eest revolutsiooni majandusliku külje vastu. Selle asemel, et arhiividest otsida teateid majanduselu nähtuste kohta, mis oleks võimaldanud õiglasemalt hinnata selle suure pöörde eri külgi, kasutanud näit. Taine arhiive ainult selleks, et teada saada, kui palju aknaklaase revolutsiooni ajal puruks-pekseti jne. Ka teiste uurijate suhtes ei olevat lood palju paremad, osalt küll ka selle tõttu, et väga paljud dokumendid majandusajaloo kohta laiali pillatud paljudes arhiivides ja sellepärast vähe kättesaadavad uuri-jaile. Jaurès'il õnnestus oma poliitiliste sidemete mõjul leida ainelisi võimalusi revolutsiooni majandusajalugu valgustavate dokumentide väljaandmiseks juba mainitud seeria kaudu, millest senni ilmunud mitukümmand annet. Kuid tal ei jatkunud endal aega süstemaatiliselt ja teaduspäraselt läbi töötada olemasoleva rikkaliku materjali põhjal kõik revolutsiooniasseesse majandusellu puutuvad äärmiselt mitmekesised ja keerulised küsimused.

Tema tööd lugedes ei jää sellepärast kunagi muljet, et käsitletud küsimusis lõpulik sõna öeldud. Jaurès'i arutelud, mida ta õieti ohtrasti

oma teosesse mahutanud, ei tundu lõpulikku sünteesina kõigi, teatava küsimuse kohta käivate ällikate teaduslikust analüüsist, vaid ainult esialgse otsiva ja juurdleva mõttepingutusena, millisele alles õige teaduslik töö peab järgnema. Au andes Jaurès'i tõsisele ja väärtuslikule püüdele revolutsiooni majanduslugu samasuguse põhjalikkusega valgustada, nagu seda teised uurijad teinud poliitilise ajaloo suhtes, ei saa tunnustamata jätta, et meil Jaurès'i kehakas töös tegemist eeskätt esialgse materjalikoguga, mida saadavad tema autori probleemidele juhtivad, küsimusi ülesseadvad ja uurimisele ergutavad teravameelsed, vaimukad, kuid sageli ka enneaegselt ja kärsitult üldistavad märkused. Nähtavasti peab veel ilmuma palju monograafilisi eriuurimusi, enne kui revolutsiooni majandusliku külje kujutamisel võimalikuks saab asuda teaduslikult kaaluvate ühtlustavate kokkuvõtete tegemisele.

Senni kõne all olnud Prantsuse revolutsiooni uurijad, kuivõrra nad üldiselt ka teineteisest ei erine oma vaateilt, on vähemalt ühes suhtes ühel arvamusel: nad kõik tunnustavad riigi olemasolu tarvilisust ja riiklikku sunnivõimu kõigi ühiskonnaliigete kohta. Selle vastu pooldab tuntud Vene teadusmees Peeter Kropotkin, kelle sulest a. 1909 Prantsuse, Inglise ja Saksa keeles korrara ilmus teos „La Grande Révolution“, veendunud anarhistina isiku absoluutset vabadust, nõuab riikluse elemendi täielist kõrvaldamist ja üksikute isikute vabatahtliku kokkuleppe asetamist inimeste ühiselu aluseks. Ühendades riikliku sunnivõimu eitamise ühiskondliku korra põhjaliku ümberloomise jutlustamisega, seab Kropotkin eraomanduse põhimõttele vastu iga isiku õiguse elada inimväärlist elu ja nõuab selles suunas ka kaugelekuünivaid majanduslikke reforme, eeskätt varade vahetamise alal valitsevate suhete täielist ümberloomist.

Kropotkini teos Suure Revolutsiooni üle on kestvate mõttepõnnistuste ja aastatepikkuse väsimatu töö tulemus. Inglismaal, elades, avaldas Kropotkin Briti muuseumi kirjalikkude kollektsioonide põhjal 1889. a. peale ajakirjes rea artikleid mõningate tumedate revolutsiooni ajaloo küsimuste kohta, peatudes näit. revolutsioonilise liikumise alguse, talupoegade rahu- tuste, feodaalkohustuste ärakaotamise j. m. küsimusil. Hiljemini otsustas ta ühendada need eriuurimused revolutsiooni üldise käigu foonil ja anda seotud jutustuse terve revolutsiooni ajaloo kohta, esitades mitte niipalju välissündmusi, kuivõrra valgustades sündmuste sisemisi suhteid ja üldiseid põhjusi.

Kropotkini töö kannab tema autori omapärase ja teravate kontuuri- dega individualiteedi pitsert, kajastab tema sümpaatiad, antipaatiad ja ühiskondlikke ideaale. Kropotkin püüab kõige pealt selgitada rahva- masside osa Suures Revolutsioonis, jälgida masside mõjuavaldusi selle grandioosi pöördeaja kestvusel. Revolutsioonid omavat tema arvates üldse määratu virgutava tähtsuse laiade rahvamasside kohta. Anarhistlik arenemine, väidab Kropotkin, on ainuke, mis vabas looduses esineb. Kõik inimlikud asutused, kui nad ei ole surmava bürokraatia kätetöö, arenevad suurte linnade eeskujul: siin tekib rühm maju ja paar-kolm onni, millest kujuneb tulevase linna sõlmpunkt, seal tallatakse teerada, mis ikka enam käidavamaks muutudes annab peatäna. Ühiskondlik-poliitilises elus takistavat võimud oma mõttetü vaheseisemisega ja protektsiooniga vaba, stüühilist arengut. Ainult revolutsiooni ajal saavutatavat rahvas võimaluse

otsekohe osa võtta uute eluvormide orgaanilisest loomingust. Ainult loov rahvalik energia jaksavat murda eelmisist sajanguist põlvnevate traditsioonide ja instituutide visa vastupanekujõu. Sellepärast olla iga revolutsiooni kordamineku paratamatuks tingimuseks teatav anarhia: see vabastab rahva terved instinktid senniseist köidikuist ja võimaldab masse avaldada takistamatut revolutsioonilist aktiviteeti. Mitte ainult piirdudes seadusandlike kodade tegevuse vaatlemisega, vaid üksikasjaliselt jälgides, kuidas tegutses rahvas pöörde ajal, mis ta soovis, mida ta taotles, võime Kropotkini arvates aru saada Prantsuse revolutsiooni ja üldse kõigi revolutsioonide õigest vaimust.

Usaldamatus rahvaedustuste vastu käib punase joonena Kropotkini tööst läbi. Nii ei olevat Asutav Kogu isegi oma kõige väljapaistvamate edustajate näol seisnud ülesande kõrgusel, vaid näidanud suurt saamatust üles, mis muide kõigile rahvaedustusile omane olevat. Revolutsioon oleks täieliselt äpardunud, kui Prantsusmaal oleks neil ajal valitsenud mõttetu usaldus rahvaedustusliku korra vastu. Õnneks olla rahvas ise oma jõude usaldanud ja spontaanselt organiseerunud kommuunideks. Ta viinud oma jõududega läbi vana korra hävitamise, kuna seadusandlikud kodad ainult etendanud takistava teguri osa.

Kropotkin on eitaval arvamisel ajaloolise materjalismi suhtes ja tunnustab ideede iseseisvat tähtsust ajaloos: suured ideed, avaldatud kokkurusutud ja võimsas vormis, olevat ikka vallanud inimsüdamed ja valitsenud ilma üle. XVIII aastasaja vaimlist liikumist peab Kropotkin iseseisvaks revolutsiooni põhjuseks ja selle vajaliseks eeltingimuseks. Siiski huvitavad teda kõige pealt eri ühiskonnaklasside omavahelised võitlused majanduslike huvide vastolude tagaseinal. Kropotkini arvates on revolutsiooni poliitiline ajalugu juba küllaliselt uuritud, kuna selle majandusliku külje uurimisel veel avaneb terve rida keerulisi ja laiaulatuslikke probleeme.

Prantsuse revolutsiooni põhjustanud Kropotkini arvates kaks eri liikumist: ideeline ja aktsiooniline. Ideeline liikumine, mille aluseks oli kogu uusi ideid poliitilise reformi kohta, lähtus kodanlusest, aktsioonilise (celui d'action) liikumise kandjaks olid talupojad ja proletariaat, kes taotlesid oma majandusliku seisukorra otsekohest parandust. Kui need mõlemad liikumised, omades alguses ühised püüded, üksteisega kokku sattusid ja teatava aja jooksul üksteist toetasid, siis puhkeski revolutsioon lahti. Kodanliste filosoofide abstraktne mõte jõudis juba varakult selgetes ja kokkuvõtlikudes loosungites väljendada jõukate ja iseteadvate linlaste ihkeid, poliitilise võimu järgi. Valgustusfilosoofia moraalne olemus, temale omane usk inimese suurusse ja jõusse olnud tähtsaks positiivseks teguriks Prantsuse revolutsiooni ajaloos ja sisendanud sellesse äravõitmatu jõu: „et suured pöörded võiksid korda minna, selleks on ikka vaja noa otsa täis ideaali“. Kolmanda seisuse parimad edustajad jõid selle ideerikka filosoofia imetegevast allikast, mis endas sisaldas kõigi nüüdisaja suurte ideede idud. Kuid hoolimata suuremast teadlikkusest oma huvide suhtes, vaimlisest üleolekust ja võimuahneist püüdeist piirdunud kodanlised kihid Kropotkini arvates rahulolematuse avaldamisega ainult sõnades, ei julgenud kõike kaalule panna ega avalikult välja astuda oma vaenlaste vastu. Kodanlased olnud ainult „rahulikud mässajad“, kel puudunud tarviline julgus ja jõud otsustavaks löögiks.

Kui asi oleks piirdunud kodanliste kihtide argliku opositsiooniga, oleks Prantsusmaa võinud veel kaua oodata kuningliku despotismi kummutamist. Õnneks sundinud tuhanded asjaolud rahvamasse revolutsioonile. Revolutsiooni lähtekohta näeb Kropotkin talurahva rahutusi, mis a. 1775—77 ürgjõuliselt lahti puhkenud, 1782—83 kordunud. Sellest ajast peale läinud need rahutused crescendo kunni päris revolutsiooni lahtipuhkemiseni ja liitunud siis selle üldise vooluga, kusjuures näljamässudele seltsinud rahutused feodaalsete maksude tasumatajätmise puhul. A. 1789—93 kestnud need rahutused lakkamatult edasi, lainates kodanlusele tarvilise löögijõu ja võimaldades teda kindlustada vana korra võimude asemele oma kihivalitsuse. Talurahva ülemaalsed rahutused julgustanud kodanlisi kihte põhjalikkudeks reformideks poliitiliste ja sotsiaalsete suhete alal. Ilma rahvamasside spontaanse ja jõurikka aktiveedita ei oleks kunagi õnnestunud sääraseid sügavaid muutusi läbi viia: ilma selleta oleks revolutsioon jäänud pinna peale hääbuma nagu Saksa riikides 1848. a. Sellepärast nimetab Kropotkin talurahva rahutusi Prantsuse revolutsiooni õigeks aluseks.

Revolutsiooni õnnelikuks kordaminekuks, mõõnab Kropotkin, olnud tarvilised mõlemad momendid — kodanluse poliitiline mõte ja rahva revolutsiooniline aktsioon. Ilma kodanluse osavõtuta ei oleks talurahva rahutused jaksanud mõjutada üldist revolutsiooni, mis on oma olemuselt midagi hoopis suuremat kui rida mässe küldes ja linnades. Siiski moodustanud Kropotkini arvates talurahva võitlused feodaalkohustuste kaotamise ja kogukonnamaade tagasivõtmise eest revolutsiooni õige sisu ja olemuse, kuna kodanliste kihtide poliitilised püüded esinenud vähem tähtsa kõrvalnähtusena. Prantsuse revolutsioon omanud hoopis laiema baasi kui Inglise oma XVII aastasajal: see olnud esijoones laiade masside liikumine, mille peamiseks sihiks maaomandamine ja selle vabastamine koormavaist feodaalkohustustist.

Tunnustades oma töö alguses kodanluse tähtsust revolutsiooniliste ideede arendamisel ja rõhutades teatavat idealistlikku momenti tema tegutsemises, asub Kropotkin hiljemini kodanlise klassi vastu väga vaenulikule seisukohale ja esineb terve süüdistusaktiga kodanliste kihtide vastu. Kodanluse poliitiline ja rahvamasside sotsiaalmajanduslik liikumine lähenenud teineteisele ainult hädaohu puhkudel. Täis umbusaldust oma ajutise liitlase vastu, annud kodanlus ainult poolvägisi ja vastu tahtmist rahvale käe ajutiseks, üirikeseks liiduks ja püüdnud, niipea kui võimalik, uuesti aheldada rahva mässulise energia. Eriti läinud vastolud majanduslikes küsimusis mõlema liitlase vahel ikka teravamaks. Kartes eramanduse aluste kõigutamist, takistanud kodanlus feodaalkoormiste tasuta kaotamist ja kogukonna maade jagamist. Katkestanud sidemed rahvaga, otsinud kodanlised kihid revolutsiooni esimesil aastail kokkulepet veel murdumatu vana korra jõududega. Sellepärast sündinud 1792. aastani Prantsuse elus õieti vähe reaalseid muutusi: elu ei vastanud teooriale, väljaantud seaduste ja nende praktilise teostamise vahel haigutanud sügav kuristik, vana kord olnud peaaegu terve ja vana vaim valmis iga minutil uuesti pead tõstma. Nii oleks revolutsioon võinud täieliselt hukkuda, kui mitte talupojad maal ei oleks jatkanud oma rahutusi ja kui linlaste alamad kihid ei oleks 1792. a. suvel monarhia kummutanud.

Michelet' eeskujul kummardab Kropotkin „Suurt Tundmatut“ — lihtrahvast ja näeb temas ainsat aktiivset revolutsioonitegurit. Revolutsioonilise mõtte selguselt kodanlastest nõrgemad ja tuleviku ideaalide suhtes ilma kindlate vaadeteta, omanud rahvamassid terved ja õiged looduspärase instinktid ja hinnanud oma intuitsiooni teel nähtusi õigemini kui juurdleva mõistuse abil tegutsevad haritud kihid. Juhitud eksimatust revolutsioonilisest instinktist, osanud ainult massid tegutseda õigel ajal ja õigel kujul. Kui kodanlus Asutava Kogu ja Legislatiivi ajal liitu otsis veel tugeva monarhiaga, pidanud rahvamassid ainuüksi oma õul kandma revolutsiooni süvendamise ja edasiarendamise rasked kohustused. Ainult see metsik energia, mida rahvamassid üles näidanud revolutsiooni raskeil aastail a. 1792—1794, jaksanud jagu saada kõigist ähvardavaist hädaohutudest ja võrdlemisi õnnelikule lõpule viia uue, vaba Prantsusmaa loomise. Et seadusandlike kodade dekreetidest kasvaks uus jõurikas elu, selleks olnud vaja võitlus vana ja uue korra vahel läbi võidelda igas linnas, igas provintsis, igas külakeses. Sellepärast pidi parlamentlik revolutsioon üle minema rahvarevolutsiooniks, mis mõeldav ainult teatava sotsiaalse anarhia juures. Sellele loovale anarhiale ja rahva jõudude vabale mängule püüdnud pimedusega löödud seaduseandjad igapidi piiri panna, seda enam, et seaduseandlikkudes kodades edustatud kodanlised kihid kuidagi ei pooldanud rahvamasside püüdeid revolutsiooni arendada ka majandusliku ühetaolisuse suunas.

Rahvamasside püüdesihiks olnud ellu kutsuda uus revolutsioon, mis omaks sotsiaalse iseloomu ja avaks inimliku tsivilisatsiooni ajaloos uue, omapärase lehekülje. Suure Revolutsiooni kommunistlikud püüded olnud küll õieti ebamäärased ja selgusetud, kuid selles primitiivsuses seisnudki nende tugev külg. 1793. a. ei olevat need ideed sündinud eluvõõra aatleja Studierzimmeris, vaid nad kasvanud välja momendi vajadustest. Revolutsiooni keerises võinud uued, julged ideed kergemini tekkida, sest revolutsioon õpetanud inimesi mõtlema ja annud mõttele julguse. Teineteisest oma vaateis erinedes, olnud „anarhistid“, nagu Kropotkin kutsub revolutsiooniaegse kommunistliku liikumise pooldajaid, ühes suhtes siiski ühel arvamisel, nimelt selles, et revolutsiooni on vaja edasi viia ja süvendada teravate majanduslike vastolude kõrvaldamise teel. Siiski jäänud tulemata suurmeister, kes oleks uued ideed väljendanud samasuguse jõuga, nagu Danton, Robespierre ja teised väljendanud kodanlist revolutsioonilist ideoloogiat. „Anarhistid“ kuulutanud esimestena välja vahetuse sotsialiseerimise ja kaubanduse munitsipaliseerimise põhimõtte, saades sellega Proudhoni ja mutuellistide eelkäijaks. Et aga ajajärgul, mil suurtööstus ajas alles esimesi vagusid, maa moodustas peamise eksploatatsiooni objekti, siis liikunud „anarhistide“ mõte kõige pealt loi agraire'i sihis ja esinenud maa sotsialiseerimise kavatsustega.

Üldiselt peab Kropotkin Prantsuse revolutsiooni siiski kõigi nüüdisaja kommunistlike, anarhistlike ja sotsialistlike ideede lähtekohaks. Kui seda tähtsat fakti senni ei ole hästi teatud, siis olevat selles süüdi puudulik süvenemine Prantsuse revolutsiooni ajalukku. Selle revolutsiooni ajal leidnud massid esimest korda laiemas ulatuses võimaluse enda poolt loodud munitsipaalsete organisatsioonide kaudu anduda uute eluvormide loomisele. Rahva loomisjõudude koonduspunktina annud rahvakommuunid

revolutsioonilisele võitlusele määratu pinevuse ja hoo. 1792—93. a. koon-
dunud masside energia linnade ja külade kommunaalsesse organisatsioo-
nesse, kus rahvas tegutsenud iseseisvalt ja suvereeselt, ilma vahemees-
teta ja isandateta. Nii põlvenevat anarhistlikud põhimõtted Prantsuse
revolutsioonist, mil nad elulise tulemusena faktidest välja kasvanud, moodus-
tades võimsa jõuallika ja ülitähtsa revolutsioonilise teguri.

Kommunaalsed organisatsioonid esinenud 1792. ja 1793. a. revo-
lutsioonilise aktsiooni peamiste ääsidena, olnud Suure Revolutsiooni süda-
meks. Kõigi provintsiorganisatsioonide elaval kaastegevusel kiskunud
Pariisi kommuun seadusandlikkude kodade käest initsiatiivi ära ja hoidnud
selle kahe aasta jooksul enda käes, töötades energiliselt revolutsiooni
süvendamise suunas. Just selle kahe aasta kestes läinud korda lahenda-
da kaks revolutsiooni peaprobleemi — kõrvaldada absoluutse monarhia
ja kaotada feodaalsed õigused. Feodaalkoormiste kaotamises ja kogu-
kondadele ühismaade tagasiandmises näeb Kropotkin rahvaliidumiste kõige
tähtsamat tulemust ja isegi revolutsiooni peamist sisu: Prantsuse revo-
lutsioon olnudki eeskätt talurahva õnnestunud liikumine iganenud feodaal-
süsteemi jäänuste vastu ja revolutsiooni tähtsamaks tagajärjeks osutunud
asjaolu, et talupoeg jälle kõhu võinud täis süüa. Rahvarevolutsioon pea-
tunud 1793. a. sügisel, mil tema loovale vaimule vastu seatud jakobiinide
tsentralistlik-politseiiline vaim ja riikluse põhimõtete võidulepääs rahvalt
võimaluse võtnud oma autonoomseis organisatsioones iseseisvalt tegutseda.
Jakobiinid, keda Kropotkin õigusega peab tüübilisteks etatistideks, käinud
senni demokraatlikuma kodanluse osa keskpärasustena rahvarevolutsiooni
kannul, ilma et nad oleks suutnud sündmusi algatada või juhtida. Need
näilikud revolutsiooni juhid taotelnud ainult poliitilist revolutsiooni, või-
delnud kõige jõuga kommunistlikkude rahvaliidumiste vastu ja surunud
nad lõpuks maha. Sõjaoludes tekkinud tugev jakobiinide valitsus rõõvinud
kommuunidelt võimaluse iseseisvaks tegutsemiseks, muutnud nad valitsuse
politseilisteks organiteks ja halvanud sellega masside revolutsioonilise
energia. Rahvaenergia lämmatamine märgitavat aga õige revolutsiooni lõppu:
veel tulevat ette mõningad võpatused, kuid revolutsioon ise olevat lõppenud.

Kropotkini teos, milles igal leheküljel tundub tema autori omapärase,
veetleva individualiteedi hingeõhku, valgustab Prantsuse revolutsiooni
hoopis uult, anarhistlikult seisukohalt ja pakub oma mõtete värskuselt
ja tähelepanekute originaalsuselt väärtusliku lisa revolutsiooni uuringule.
Vastukaaluks analüütikule Aulardile otsib Kropotkin sünteetikuna sünd-
musi ühendavat, üldist mõtet ja esitab originaalseid, vaimukaid üldistusi.
Tundes võrdset huvi revolutsiooni majanduslikkude ja ideoloogiliste tegu-
rite, revolutsioonilise aktsiooni ja revolutsioonilise mõtte vastu, kujutab
Kropotkin kainemalt ja teaduspärasemalt kui Michelet masside aktsiooni
eri avaldumisi, valgustab kommunaalse liikumise tähtsust uue korra loo-
misel esimesena tarvilise sügavusega ja jälgib erakordse huviga n. n.
anarhistlikke või kommunistlikke püüdeid revolutsiooni üldise käigu foonil.
Kui Kropotkin siiski ei suuda neid püüdeid meile tarvilise selgusega
lähedale tuua, siis on selles süüdi täpsete allikate vähesus ja „anarhist-
liku“ liikumise kujunematus ning kaootilisus.

Kõigist loeteldud esidusist hoolimata on meil Kropotkini teoses
tegemist enam poliitiku ja eluinimese kui objektiivse uurija tööga. Kro-

potkin on oma vaateilt Suurele Revolutsioonile täieline Taine'i vastand, Taine à rebours. Kuid anarhist Kropotkin suudab sama vähe saavutada rahulikku objektiivsust revolutsiooni sündmuste jälgimisel kui konservatiivne positivist Taine. Kropotkin näit. unustab, et uute eluvormide loomine ei sünni kaugeltki ainuüksi anarhia kaudu ja abil, vaid et masside tormitsev energia ainult aitab ellu viia neid uuendusi, mida seadusandlikud kojad oma süstemaatilise, loova tegevusega algatanud. Spontaanse rahvaenergia kõrval vajas revolutsioon oma kordaminekuks hädapärast ka kodade reguleerivat ja juhtivat tegevust.

Eraldades kodanlusest lähtuva puhaspoliitilise ideelise liikumise rahvamasside majanduselu korraldamisele juhitud aktsioonist, ei suuda Kropotkin seda otsejoonset skeemi puhtalt läbi viia. Kodanlus ja rahvas polnud oma koosseisult homogeensed üksused, vaid jagunesid oma korda eri elementideks, kelle reaalsel koosseisu ja tõelisi huve Kropotkin lähemalt ei uurinud. Samuti on võimata eitada kodanluse, kui majanduslikult kõige tugevama ja vaimliselt iseteadlikuma kihiga, iseseisvat aktsiooni ja majanduslikke püüdeid. Eraldada Kropotkini kombel revolutsioonilise mõtte aktsioonist, pookides mõtte ainult ühele ja aktsiooni ainult teisele sotsiaalsele kihile külge, — on suur metodoloogiline ja faktiline väärvõte. Edasi unustab Kropotkin, et teadliku mõtte puudumine ei ole mingi voo ega lase end korvata ühegi instinktiga, kui õige viimane ka ei oleks üksikuil juhtumisel. Instinkt on poliitilises tegevuses pime teenäitaja: üks purustanud Prantsuse rahvas just oma instinktide mõjul võrdse energiaga feodaallosse ja kaitsenud vana usku ning senniseid preestreid! Ka jakobinismi teenete täieline eitamine ei tundu meile küllalt veenvana. Kropotkin ei suuda kummutada Aulardi väiteid jakobiinide positiivse revolutsioonilise tähtsuse kohta ega usutavalt tõestada, et jakobiinid olnud ainult loova rahvarevolutsiooni lammatajad.

Sellega oleme peatunud kõigil tähtsamail uurijail, kes Prantsuse revolutsiooni üldisse käsitamisse on toonud väärtuslikke meetodilisi võtteid, originaalseid seisukohti või uusi ideid. Viimaste aastate toodangust revolutsiooni üldajaloo alal väärivad mainimist mõned tööd, millistest siiski ükski ei küüni viimati käsitletud autorite poolt saavutatud ideeliste kõrgusteni. A. 1911 avaldas mõõdukate vaadetega objektiivne uurija Louis Madelin hoogsalt kirjutatud, laialisel kirjandusel tugiva, ülevaatliku Prantsuse revolutsiooni ajaloo pealkirja all „La Révolution“. Kümme aastat hiljemini avaldas P. Sagnac E. Lavissee'i väljaandel ilmuva „Histoire de France contemporaine“ esimese osana teose „La Révolution“, mis esialgu ainult monarhia kummutamiseni ulatudes annab õnnestunud ülevaate revolutsiooni kohta. Et Sagnac oma eriuurimuste kaudu vana korra ja revolutsiooni esimese perioodi kohta ammu omandanud tunnustatud nime, siis väärib see hea asjatundja poolt antud kokkuvõtlik, kuid kuiv ülevaade usaldusväärse kompendiumina kõigi revolutsiooni ajaloo harrastajate tähelepanu. Sedasama võib öelda revolutsiooni ajaloo historiograafia radikaalse, pahempoolse tiiva edustaja A. Mathiez'i teose „La Révolution française“ kohta, millest esimene anne pealkirja all „La Chute de la Royauté (1787—1792)“ ilmus a. 1922. Autor püüab pakkuda ainult olulist, anda täpse, selge ja võimalikult elava pildi Suure Revolutsiooni eri külgede kohta.

Käesolev ülevaade ei saa ruumipuudusel peatuda rohkearvulisi monograafilisel töil, mis käsitlevad revolutsioonisse puutuvaid eriküsimusi — majanduslikke, rahanduslikke, sise- ja välispoliitilisi¹⁾. Kuigi viimastel aastakümnete jooksul väga palju tehtud kõigi nende probleemide lahendamiseks, siiski ei ole lõpulikuks sünteesiks ajad kaugeltki veel täis saanud. Sest Prantsuse revolutsiooni uurimise kohta maksavad küll rohkemal määral kui ühegi teise ajaloo ala kohta Fustel de Coulanges'i sõnad: „pour un jour de synthèse il faut des années d'analyse“.

P. Treiberg.

Varia.

Hiljuti ilmus tuntud Prantsuse ajaloolase Charles Seignobos'i juba amugi üldist tunnustamist leidnud töö „Histoire politique de L'Europe contemporaine“ 7-das, parandatud ja tublisi täiendatud trüki. Käesolevas trükis on autor oma teose edasi viinud kunni ilmasõja lahtipuhkemiseni a. 1914, nii et see praegusel kujul ülevaate annab Euroopa poliitilise ajaloost täpselt saja aasta jooksul (1814—1914). Ka eelmisi osi on vastavalt uemate uurimiste tulemustele mitmeti parandatud ja täiendatud. Muu seas on iga peatükile järgnevad bibliograafilised ülevaated hilisemaid avaldusi arvestanud, küllalisest materjalitagavarast siiski esitades ainult kõige soliidimad ja usaldamisväärsemad teosed. Seignobos'i töö, mis lehekülgede arvult uues trükis tunduvalt kasvanud, on alal hoidnud esialgse kava ja iseloomu. See on eestkätt ikkagi poliitiline ajalugu, kirjutatud küll prantslasile omase selgusega ja täpsusega, kuid sellisena materjali valikult paratamatult ühekülgne. Seignobos ei püüagi, nagu ta ise eessõnas rõhutab, anda Euroopa rahvaste arengu kohta viimase saja aasta jooksul igakülget kujutust ja riivab majanduslikke, sotsiaalseid ja puhaskultuurilisi olusuhteid ainult niivõrra, kui võrra need otsekohe on mõjutanud poliitilist elu. Sellepärast peab selle müüdi eeskujulise käsiraamatu tarvitaja selles esitatud andmeid alatasa täiendama teiste vastavate teoste omadega, kui ta tahab Euroopa rahvaste üldarengu kohta viimasel aastajal omandada tarviliselt mitmekülge ja võimalikult adekvaatse pildi.

P. T.

*

Neil päivil ilmus kirjastusühisuse „Looduse“ kirjastusel Eesti Rahva Muuseumi väljaannete seeria „Etnograafilised monograafiad“ esimese vihuna Dr. J. Mannise monograafia „Kannud“, sisaldades teksti ja pilte Eesti kannudest. Teksti osas puudutab Dr. J. Manninen meie rahvakunsti ja eriti muidugi seda, mis osa selles on olnud kannude valmistamisel ja nende kaunistamisel ornamentidega. See ülevaade on asjatundlikult ja selgesti kirjutatud ja väärib täiesti asjast huvitatute tähelepanu. Mis avaldatud piltidesse puutub, siis on need meie oludes eriliselt tehniliselt õnnestunud, ka on ilusad kunstnik N. Triiki kaane- ja tekstiilustused. See väljaanne kuulub tehniliselt kahtlemata meie ilusamate ja paremate trükitööde hulka.

H. S.

1) Asjast huvitatud võivad leida sääraste teoste hinnangud Aulardi ajakirjas „La Révolution française“ ja vähemal määral ka teistes ajaloolistes ajakirjades nagu „Historische Zeitschrift“, „Historische Vierteljahrschrift“ j. t. Suuremaid üldiseid töid Prantsuse revolutsiooni historiograafia üle ei ole senni ilmunud. Lühikese, hästi kordalainud ülevaate annab Gooch juba mainitud teoses „History and historians in the nineteenth century“.

Vastutav toimetaja: P. Treiberg.

Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.

„Postimehe“ trükk, Tartus, 1926.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab eeloleval 1926. aastal sennisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Senni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutusi avaldanud: prof. W. Anderson, dots. P. Bauman, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, T. Holm (Rootsi), E. Kerem, R. Kleis, H. Kruus, prof. J. Kõpp, E. Laid, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, prof. H. Oldekop†, H. Ottenson, dots. K. Ramul, G. Rauch, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. A. M. Tallgren (Soome), dots. P. Treiberg, Dr. Fr. Westling (Rootsi) ja prof. A. H. Wirkkunen† (Soome). Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: Dr. Arvi Korhonen (Soome), prof. W. Süss, prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 140 marka aastas. Üksik nummer 40 marka. Kuulutuste lehekülge — 1000 marka, 1/2 lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Gildi t. nr. 8, Emakeele Seltsi büroos (kõnetunnid k. 2—4 p. l.). Tellimisi võtavad vastu ka kõik E. V. postiasutused.

Järgmine nummer ilmub 1926. a. veebruaris. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 marka. 1923., 1924. ja 1925. aastakäiku on veel saada, 1923. aastakäik — à 100 marka, 1924. ja 1925. aastakäik — à 140 marka.